

С.Я. Ольговский. Скифо-античная металлообработка архаического времени. – К.: «Укрпрессполиграфэкспо». – 2005. - 203 с.

Розширена рецензія та коментарі

S.Y.Olgovskiy. Scythian-Antique Metallurgical Proceeding of Archaic Time. – Kiev: Ukrpresspoligrafekspo. – 2005. – 203p.

Detailed Review and Comments

Хоч проблеми виникнення, розвитку й взаємодії античного та скіфського металообробного ремесла на теренах Східної Європи привертала увагу вчених ще з другої половини ХІХ – напочатку ХХ століть [*Vibra, 1869; Меликов, 1904 – С. 17-19; Фармаковский, 1914. – С. 24 сл.*], були у центрі уваги багатьох антикознавців, скіфологів та істориків металургії кольорових металів на протязі ХХ ст. [*Граков, 1930. – С. 70-90; Драко, 1941; Фурманская, 1947; 1953. – С. 52-53; 1958. – С. 40-60; 1963. – С. 61-70; Иессен, 1947. – С. 82-84; Штительман, 1947. – С. 161-164; Блаватский, 1961; Прушевская, 1955. – С. 325-355; Марченко, 1957. – С. 160-173; 1962. – С. 51-53; Книпович, 1955. – С. 164-187; Лапин, 1963. - С. 31-39; 1966; Шрамко, 1965; Капошина, 1956. – С. 154-189; 17. Онайко, 1966. – С. 159-176; Козуб, 1971. - С. 388-399; 1986. – С. 444-450; Шелов, 1984. – С. 162-173; Барцева, 1981; Островерхов, 1981. – С. 26-37; 1994. – С. 58-69; 1996. – С. 85-102; 2005; Левина, Островерхов, Редина, 1991. – С. 86-91; Ольговский, 1980. – С. 190-201; 1981. – С. 37-41; 1986. – С. 89-105; 1987. – С. 78-83; 1992. – С. 72-78; 1992a. – С. 14-21; 1995. – С. 25-31; 1999; 1999a. – С. 65-71; Трейстер, 1988; 1998. – С. 130-141; Крапивина, Маничев, Крутилов, 2004; Виноградов Ю.А., Фоняков, 2000; Доманский, Марченко, 2004; Domanskij, Marcenko, 2003; 106. Сон, 1987. – С. 118-125; багато інших робіт], питання до цього часу залишається дискусійним. Особливо це торкається архаїчного періоду, коли на північних берегах Чорного моря майже одночасно виникли й почали складатися головні засади давньогрецької й скіфської культур. Одні дослідники наполягають на домінуючій ролі у цьому процесі античної традиції, інші – власне скіфської.*

У монографії, що рецензується, зроблено спробу підбити певні підсумки вивчення цієї надзвичайно складної проблематики за майже 150-річний відтинок часу. Дослідження складається із Вступу, 5 розділів, Заключення, Списку літератури та списку скорочень.

У Вступі [С. 4-8] обґрунтовуються актуальність проблеми, географічні та хронологічні межі роботи. Притримуючись концепції Великої Скіфії [*Ильинская, Тереножкин, 1983; Давня історія..., 1998. – С. 34 далі*], автор включає в предмет свого дослідження матеріали, що походять із Лісостепу. Без них, з огляду на стан джерелознавчої бази ремісничого виробництва Степової Скіфії архаїчного часу, саме дослідження, мабуть, не відбулося б. Привертає увагу певна невідповідність між хронологічними межами роботи, задекларованої у назві (архаїчний час) й визначеної у вступі [С. 8] – середина VII - все V ст. до н.е. Не відповідає змісту роботи й використання досить широкого терміну „металообробка”, хоч насправді у монографії справа йде головним чином про бронзолivarне ремесло. З огляду на таку обставину,

монографію доцільніше було б, мабуть, назвати „Скіфо-антична обробка кольорових металів архаїчного й ранньокласичного часу”.

Другий розділ [С. 9-41] присвячено висвітленню історії дослідження бронзолivarного виробництва на теренах України в епоху раннього заліза. У першому параграфі розглядається історія вивчення металообробки у Нижньому Побужжі. Автор детально характеризує роботи своїх попередників, більшість яких схилилися до думки, що у VI-V ст. до н.е. Ольвійський поліс був одним із значних центрів по виготовленню із кольорових металів різноманітних виробів, в тому числі, і пам'яток звіриного стилю призначених не тільки для власного вжитку, але й для збуту в Лісостепову Скіфію.

На жаль, в історіографічному огляді С.Я. Ольговський обмежився розглядом питання про обробку кольорових металів лише на античних поселеннях Дніпровсько-Бузького лимана. Повз його увагу пройшов той факт, що обробка кольорових металів була розвинута й на Боспорі [Марченко, 1962; Трейстер, 1988; 1992]. Випали з поля зору дослідника і матеріали Ніконія. У цьому містечку ще у першій половині V ст. до н.е. засвідчені лиття власної монети та бронзових наконечників стріл. Частина прикрас, наприклад, ліроподібні підвіски, тут виготовлялася за скіфо-фракійськими зразками [Екімова, 1984. – С. 125-126; 45. Загинайло, 1966. – С. 108-109; Загинайло, Карышковский, 1990; Бруяко, 1999. - С. 124. – Рис. 22, 1-2].

Значне місце у рецензованій монографії відведено історії вивчення скіфської металообробки. Автор штучно об'єднує в єдине ціле проблеми генези й розвитку цієї галузі виробництва у степових та лісостепових скіфів, що на нашу думку є методично невірним. Не дивлячись на певну політичну єдність степових та лісостепових племен Великої Скіфії у VII-IV вв. до н.е., все ж економічний базис їх існування був різним. Різною була й технологія металургійного та металообробного виробництва [Пор.: Рыбаков, 1979; Мурзин, 1990; Шрамко, 1971 54].

Після Другої Світової війни питаннями рівня розвитку металообробки у степових скіфів займався Б.М. Граков [Граков, 1948. – С. 38-47; 1954]. Дослідним вважав Кам'янського городища єдиним постійним великим поселенням ремісників-металургів у Степовій Скіфії. На думку Б.М. Гракова, металевими виробами ці ремісники забезпечували чи не все кочове населення Степу.

З історіографічного огляду С.Я. Ольговського випав підрозділ, який характеризує позицію Н.А. Гаврилюк [1999] з приводу наявності й характеру виробництв, пов'язаних з литтям й обробкою кольорових металів у номадів взагалі, й кочових скіфів зокрема. В останні десятиліття дослідниця продовжила вивчення Кам'янського городища й зібрала низку нових матеріалів, що характеризують напрямки й характер діяльності кам'янських ремісників. Щоб зрозуміти майже повну відсутність знахідок на степових скіфських пам'ятках залишків піротехнічних виробництв, на думку Н.А. Гаврилюк, потрібно пам'ятати про загалом негативне відношення номадів до занять ремеслами [Масанов, 1958; Гаудио, 1985]. Кочові скіфи не були виключенням, про що засвідчив Геродот [Herod., III, 167].

Феномен Кам'янського городища не має однозначної інтерпретації. С.Я. Ольговський [1987а. – С. 48-53] вбачає у ньому сезонне торжище. Н.А. Гаврилюк притримується традиційної точки зору й приводить на її користь нові матеріали. На нашу ж думку, Кам'янське городище має ту ж природу, що і Ягорлицьке поселення ремісників. Це було сезонне синкретичне поселення ремісників, що функціювало у теплу пору року. З огляду на знахідки на Кам'янському городищі давньогрецьких граффіті [Гаврилюк, 1999. – С. 46. - Рис. 16; 1994 – С. 142], ми не виключаємо, що ремісники були греками-банавсами - вихідцями із міст Північного Надчорномор'я – Ольвії чи Боспора. Про це можуть також свідчити знахідки ольвійських,

пантікапейських, херсонеських та інших монет [Граков, 1954. – С. 145-149. - Табл. VIII, 4-9; Гаврилюк, 1999. – С. 57. - Рис. 17]. В.М. Отрешко [1979. – С. 151-158] прийшов до висновку, що хора Ольвійського полісу у архаїчний та класичний часи поділялася на дві головні частини: сільськогосподарську та промислову. До промислової зони він відніс Гілею з її надзвичайно багатою паливною базою та корисними копалинами. З огляду на інтенсивне винищення лісів Гілеї, у пізньокласичний та елліністичний часи промислова зона Ольвійського поліса все більше віддалялася від міста Ольвії, мігрувала все більше на північ.

До 50 рр. XX століття про розвиток ремесла у Лісостеповій Скіфії можна було говорити лише за окремими знахідкам бракованих наконечників стріл на городищі Розорена Могила на Харківщині та на Більському городищі [Зарецький, 1888. – С. 229; Городцов, 1911. - С. 93 сл.]. В той час були також відомі поодинокі ливарні форми для відливання наконечників стріл. Одну із них знайдено біля с. Стайки у Київській губ. [Граков, 1930. – С. 77].

Значно змінили уявлення про рівень розвитку металургії кольорових металів у місцевого населення Східної Європи дослідження лісостепових городищ, що розгорнулися з кінця 1950-х рр. Найбільш інформативним у цьому плані виявилось Більське городище, дослідження якого почалося 1958 р. й продовжується до цього часу. Крім цього, залишки комплексів, пов'язаних з цією галуззю виробництва, зафіксовані Коломацькому, Шарповському, Люботинському, Лихачівському, Микитівському городищах, селищах біля сіл Городище, Шовкове та інших. Надзвичайно цікавою ливарна форма із Більського городища, що призначалася для відливки масивних щитоподібних умбонів у вигляді оленя, що лежить. Особливо великий внесок у вивчення металообробки лісостепових скіфських племен зробив Б.О. Шрамко. Головним його досягненням є введення у науковий обіг численних археологічних джерел – бронзоварних печей, інструментарія, ливарних форм, тиглів, бракованих виробів тощо [Шрамко, 1976; 1987; 1998].

Значну увагу у історіографічному огляді С.Я. Ольговського приділено працям Т.Б. Барцевої [1981], узагальнених в монографії. Саме цій дослідниці на основі даних спектрального аналізу майже 600 бронзових виробів, що походять із пам'яток Дніпровського лісостепового Лівобережжя, вдалося виявити закономірності використання сплавів для виробництва окремих категорій виробів, визначила для багатьох виробів вихідні джерела сировини. Надзвичайно важливим є й висновок Т.Б. Барцевої про можливість виготовлення металевих виробів у деяких скіфських лісостепових центрах. В той же час, дослідниця досить високо оцінює металообробне ремесло античних центрів Північного Надчорномор'я, в тому числі Ольвії та Боспору.

Плідно працює над проблемами комплексного вивчення механічної технології виробництва скіфських бронзових артефактів В.А. Косиков [1987. – С. 93-103; 1992. – С. 57-70; 1992a. – 39-63; 1993. – С. 41-57]. Але, на думку С.Я. Ольговського, монографія В.А. Косикова [1994], у якій були підбиті підсумки попередніх робіт, не виправдала очікуваних надій. Матеріал, який має характеризувати металообробку Скіфії, залишився несистематизованим, багато питань, що підіймалися у цій праці, так і лишилися не з'ясованими.

Другий розділ монографії С.Я. Ольговського має назву **„Передісторія античного та скіфського ремесла у Північному Надчорномор'ї та Подніпров'ї”** [С. 44-57]. Потрібно відзначити певну тавтологічність назви. Історико-географічний термін **„Подніпров'я”** є невід'ємною складовою частиною більш широкого поняття **„Північне Надчорномор'я”** [Шелов, 1967; Брашинский, 1970].

Аналіз проблеми автор починає з Нижнього Побужжя. Він зазначає, що довгий час дослідники, притримуючись концепції т.з. „двобічного характеру” грецької колонізації, пов’язували виникнення ольвійського ремесла з місцевим ремеслом попереднього часу. Але, як з’ясувалося, у передколонізаційний період у Нижньому Побужжі осідлого варварського населення не було. Надзвичайно рідко тут зустрічаються і поховання кочовиків, які можна датувати IX- VII вв. до н.е. [Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко, 1989. – С. 20; Гребенников, 1989. – С. 33; Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н., 1985. – С. 27-28]. І.Т. Черняков [1997. - С. 195]. Він вважає, що у цьому районі у передколонізаційний та ранній колонізаційний період збереглася якась частина аборигенного населення.

Якщо місцевий прошарок і існував у рудиментарному вигляді на Березані та в Ольвії, він не міг бути носієм усталеної й досить складної за своїм змістом бронзолivarної причорноморської традиції епохи пізньої бронзи – початку заліза. Хоча найбільш пізніє кардашинське вогнище цієї школи все ще існувало на протязі IX-VIII вв. до н.е., але ареал поширення його продукції не доходив до Нижнього Побужжя. До того ж, в цей час простежується значна деградація професійних традицій й потужності цього вогнища [Лесков, 1967. – С. 143-178; Черных, 1976. – С. 55-56, 186]. Генетичного зв’язку між бронзолivarною причорноморською школою епохи пізньої бронзи й наступною скіфо-античною металообробкою не простежується [Черных, 1976. – С. 198].

Не менш складним є й питання про спадкоємність традицій обробки кольорових металів між культурами епохи пізньої бронзи – початку заліза та скіфоїдними культурами лісостепу. Автор детально простежує сучасний стан питання, вказуючи, що про обробку кольорових металів у племен **білогрудівської культури** зараз можна говорити лише по знахідкам декількох кладів й готової продукції із Білогрудівського лісу, знахідками біля сіл Деревне на Фастівщині та Чернече на Чернігівщині та деякими іншими менш значними артефактами. Вважають, що білогрудівська металообробка була дериватом більш розвинутої пізньозрубної школи металообробки [Тереножкин, 1961. – С. 108].

Аналізуючи рівень металообробки у племен **чорноліської культури**, автор констатує, що на найбільш ранніх пам’ятках цієї культури поки що не знайдено ні одного артефакта, який мав би відношення до бронзолivarного ремесла. Дещо краще репрезентована джерелознавча база другої стадії розвитку цієї культури – у VIII-VII ст. до н.е. Матеріали походять із Суботівського, Тясмінського, Лубенського, Московського та деяких інших городищ. З часу виходу монографії О.І. Тереножкина [1961 – С. 109-119], нових знахідок майже не відбулося.

С.Я. Ольговський робить порівняльний аналіз металообробки білогрудівської та другого етапу чорноліської культур. На відміну від білогрудівських ливарних форм, що виготовлялися із каменя, і призначалися для виготовлення знарядь праці та предметів озброєння - кельтів, тесел, серпів, наконечників списів та кинжалів, чорноліські форми були глиняними. Вони призначалися для виготовлення браслетів та шпильок. Дві форми для відливки кельтів знайдено лише на Суботівському та Підгорнянському городищах.

Характеризуючи рівень металообробки племен **бондарихінської культури**, дослідник вслід з Є.М. Чернихом [1976], констатує, що власна металообробка у цих племен була розвинута слабо. Власні потреби у бронзових виробках населення задовільняло головним чином за рахунок завадівського вогнища меметалообробки, продукцію якої знаходять у різних кінцях Європи.

Підсумовуючи дані про рівень та специфіку розвитку металообробки кольорових металів у лісостепових племен передскіфського часу, автор дослідження

погоджуються з висновками Є.М. Черниха [1976. – С. 198] про відсутність генетичного зв'язку між металообробкою цього часу й наступною скіфською.

Третій розділ [С. 58-113] монографії, що аналізується, присвячено характеристиці бронзолivarного ремесла Нижнього Побужжя. Аналіз С.Я. Ольговський починає з характеристики ремісничої діяльності **Березанського поселення**. Він констатує, що на ньому знаходять ливарні форми, напівфабрикати, а також залишки виробництв, що репрезентовані шлаками, зливами міді та бронзи, литниками, уламками тиглів, лячок тощо. В той же час, автор зазначає, що подібні знахідки на поселенні є **нечисленими**. Це не зовсім так. Крім добре відомих матеріалів, отриманих розкопками В.В. Лапіна, С.Я. Ольговський не враховує останніх досліджень петербурзьких археологів [Доманский, Марченко, 2004; Domanskij, Marcenko, 2003], а також знахідок М.Ф. Болтенка, зроблених на острові ще у 1930-ті рр. Серед них є не тільки браковані бронзові та свинцеві вироби, але й форми для відливання прикрас у звіриному стилі, шпильок, ворворок, речей кінського спорядження тощо [Островерхов, 1981; Левина, Островерхов, Редина, 1991].

Автор монографії вважає, що піротехнічні виробництва виникли на Березані не раніше середини, а скоріш всього, десь наприкінці VI ст. до н.е. Він зазначає, що нібито на поселенні зовсім невідомі виробничі комплекси, пов'язані з бронзолivarним виробництвом, в той час, як споруд, в яких вироблялося й оброблялося залізо, відомо аж 5 [С. 63]. С.Я. Ольговський робить **методологічну помилку**, розглядаючи бронзолivarну справу відокремлено від інших піротехнічних галузей виробництва, що функціювали на острові. Як було доведено на матеріалах Пантікапея та Ягорлицького поселення, ранньоантичне ремісниче виробництво на північних берегах Чорного моря мало яскраво виражений **синкретичний характер** [Трейстер, 1988; 1992; Островерхов, 1993. – С. 7].¹ Березань не була виключенням. Майже у всіх звітах та публікаціях про розкопки архаїчних ремісничих комплексів на острові, повідомляється про знахідки в них одночасно залишків як бронзолivarного, так і залізорозного виробництв. Не можемо ми погодитися і з вкрай заниженою датою виникнення піротехнічних ремесел на острові. Значна їх кількість за супроводжувальним керамічним матеріалом датується кінцем VII – першою половиною VI ст. до н.е. Таким чином, суто емпоріальний період Березані, якщо він існував взагалі, був вкрай недовгим й продовжувався не більше декількох десятиліть.

¹ Історики культури неодноразово, у різній формі і на прикладі різних галузей знань, приходили до висновку про синкретичний характер явищ, що мали місце у давнину. Мабуть, потрібно визнати вірною гіпотезу [Іванов, 1983. – С. 14] про „синкретичність” давніх виробництв. Про це свідчать численні філологічні та археологічні джерела. У давньогрецькій мові слово **μεταλλεία** означало добування із надр й обробку не тільки металевих руд, але й інших корисних копалин, навіть води. У Аристотеля поняття „**гірська справа**” (ή **μεταλλευτική**) охоплювало різні галузі виробництва [Шмидт, 1935. - С. 222-392]. Слово **βανυσος** спершу визначало *всех* ремісників, котрі мали справу з вогнем. І лише у пізньокласичний та елліністичний часи воно використовувалося переважно для визначення суто ковалів, тобто майстрів, які мали справу з обробкою вже готового заліза [Див.: *Suidas. v. βανυσος; Hesych., βανυσία; Шмидт, 1931. – С. 57*]. У пізньокласичний й елліністичний час у античному ремеслі проходили процеси відокремлення від цього синкретичного ремесла окремих виробництв. Так, напочатку еллінізму з'являються терміни, похідні від слова „**σίδηρος**”: **σίδηρεῖον** – обробляти залізо; **σίδηρεῖν** – кузня; **σίδηρεῦς** – залізна руда тощо. *Давньогр. σίδηρος* є спорідненим з *лат. sidera* – „зірка”, що ще раз підтверджує «небесну» версію походження цього металу [Граков, 1977. - С. 13 – 15].

Оригінальним є й висновок С.Я. Ольговського [С. 67] про те, що нібито на Березанському поселенні працювали заїзджі майстри-варвари, котрі не будували стаціонарних майстерень. Покидаючи Березань, ці майстри забирали з собою весь придатний для подальшої роботи інструментарій. Такий підхід нам здається несприйнятним. З огляду на сучасний стан вивчення планіграфії Березанського поселення, на цьому пам'ятнику чітко вирізняються житлова, виробничо-промислова та культові зони. Виробничо-промислова зона розташовувалася у північній та північно-західній частині сучасного острова, на певній відстані від житлових кварталів та культових місць. Таке розташування було цілком виправданим. Пожарні виробництва завжди розміщувалися на достатній відстані від житлових, суспільних й виробничих (непожарних) приміщень. Збереження середовища проживання супроводжувалося низкою обмежень, заборон та рекомендацій. Одним із найвідоміших документів подібного роду є „Трактат Юліана Аскалоніта», датований VI ст. н.е. У ньому регламентувалися норми безпеки, які повинні були виконуватися при виборі місця будівництва житлових та виробничих комплексів, особливо тих, в яких планувалося проводити будь-яке виробництво, пов'язане з використанням вогню. У випадку необхідності, подібні майстерні можна було розташовувати у ненаселених й віддалених частинах міст та поселень [Щапова, 1985. - С. 137-143].

С.Я. Ольговський робить спробу переглянути точку зору провідних вітчизняних нумізматів [Латин, 1966. – С. 145; 82. Шелов, 1985. – С. 83-84; Анохин, 1989. – С. 6] про Березань як одне із місць виготовлення монет-стрілок. На його думку, численні знахідки подібних артефактів на Березанському та деяких інших архаїчних поселеннях Нижнього Побужжя свідчать лише про розвинуті торгові зносини березанських переселенців з населенням Карпато-Дунайського регіону та Західного Надчорномор'я, де знахідки монет-стрілок є також досить численними, в тому числі й у складі кладів [Герасимов, 1936. – С. 424-427; Aricescu, 1975. – P. 17-24. – Pl. I-IV; Preda, 1960. – P. 17; Poenaru-Bordea, Oberländer-Tirnovanu, 1980. – P. 141; Scorpan, 1980. – P. 25-34; 89. Карышковский, 1988. – С. 32]. На думку С.Я. Ольговського, на користь первинності емісії такої форми грошей на фракійських територіях, свідчить й карпато-дунайське походження сировини.

Про Березань як один із центрів емісії монет-стрілок можуть свідчити знахідки оригінальних бронзових артефактів у вигляді видовженої трапеції, або ж усіченого сегменту, із зображенням монет-стрілок. Подібні речі є характерними лише для Березанського поселення. За його межами знахідки подібних виробів відомі лише на Бейкушському поселенні, а також з району с. Вікторівки. Серед березанських матеріалів є й бракований екземпляр [Назаров, 2005. – С. 109-116]. Відома форма із розкопок В.В. Лапіна, в якій відливалися „стріло-риби” [Сон, 1987. – С. 121-122. – Рис. 42, 1].²

² Питання про призначення подібних виробів є дискусійним. Більшість дослідників розглядає їх у якості вагових гирь [Латин, 1966. – С. 145; 97. – Граков, 1971. - С. 125-127; Копейкина, 1979. – С. 345-346; Крапивина, 1986. – С. 105-111; 100. Буйских, 1987. – С. 212-213]. Але така трактовка не підиримуються абсолютно однозначно. Так, В.А. Анохін докладно розглянувши відмінності березанських відливок від основної маси архаїчних вагових гирь, звернув увагу на їх різну вагу та форму. Він вважає, що подібні артефакти були патрицями, що використовувалися для виготовлення складних глиняних форм, котрі, у свою чергу, призначалися для масової відливання монет-стрілок [Анохин, 1988. – С. 174-179]. На думку В.Б. Піворовича, це були особливої форми монети. Автор визначає їх терміном „монети-сегменти” й вважає найбільш крупним номіналом по відношенню до монет-стрілок й стріло-рибам. Автор навіть зробив спробу ідентифікувати зображення з конкретною породою риб, виловом якої наче б то займалися

Характеризуючи металообробне виробництво Березані, С.Я. Ольговський не торкається аналізу ливарних форм, знайдених на поселенні. Він побіжно зазначає, що відомо **лише** (!) 9 березанських форм. Дві із них, що були виявлені Е.Р. Штерном у насипу кургана К-3 [*Штерн, 1910. – С. 73*], дослідник датує, проводячи не досить коректні аналогії з ольвійськими матеріалами, елліністичним часом.³ Вибірку у 9 екземплярів (за нашими даними вона дещо більша) дослідник вважає нерепрезентативною. На його думку, форми як спрацьовані, залишили на поселенні майстри-варвари. А між тим, абсолютна більшість відомих нам кам'яних форм й зараз знаходиться у доброму робочому стані. Скоріш за все, деякі складнопрофільовані металеві вироби виготовлялися за глиняною моделлю. У всякому разі, значна кількість бракованих бронзових наконечників з Ягорлицького поселення, виготовлено саме таким шляхом. Подібне виробництво, за виключенням сплесків розплавленого металу, майже не залишає слідів. За даними Н.О. Сон [1986. – С. 120-123], більшість березанських форм, знайдених В.В. Лапіним у 1975 р., зроблено із сланцю **середземноморського походження**. Це можна сказати й про форму із розкопок М.Ф. Болтенка, що зараз зберігається у Одеському археологічному музеї. Подібна обставина досить слабко корегується з теорією про те, що носіями традицій металообробки на архаїчних поселеннях Нижнього Побужжя були „бродячі майстри-варвари”. В грецькій колонізації регіону активну участь приймав ремісничий прошарок [*Острроверхов, 1977*].

На жаль, С.Я. Ольговський не зробив стилістичного аналізу березанських форм, що призначалася для виготовлення виробів у звіриному стилі, адже саме ці артефакти в значній мірі суперачать тезі про скіфське походження пам'яток звіриного стилю Північного Надчорномор'я. Як відомо, С.Я. Ольговський є одним із найбільш радикальних прихильників цієї ідеї.

С.Я. Ольговський дає характеристику **Ягорлицькому поселенню**, відкритому 1973 р. на березі Ягорлицької затоки Чорного моря [С. 67-76]. На відміну від класичного трактування, прийнятого більшістю археологів, С.Я. Ольговський пропонує власний погляд на досить складну проблему. Він вважає, що Ягорлицьке поселення було також сезонним виселком бродячих **ремісників-варварів**.

Ми не можемо погодитися з такою трактовкою ягорлицького комплексу. На нашу думку, це був сезонний виселок березанських банавсів, де проводилися добування заліза сиродутним шляхом, лиття й обробка кольорових металів, виготовлення із завезених напівфабрикатів скляних прикрас найпростіших типів

мешканці Борисфена. При цьому у якості ілюстрації приводиться зображення глоси *pleuronectes fiesus useus*) [*Пиворович, 2000. – С. 119-122; 2001. – С. 149-152*]. Як вважає В.Б. Пиворович, короткочасний випуск „монет-сегментів” було присвячено на четь досягнутого договору між прихильниками культу Аполлона Лікаря та Аполлона Дельфінія. Це явище можна також розглядати у зв'язку зі змістом березанського граффіті на кістяній платівці, яке провіщало „... мир Ольвійському полісу” [*Русяева, 1986. – С. 25-64*]. На думку В.В. Назарова [2005. – С. 113, 115-116. – Прим. 8], подібні артефакти все ж скоріше всього, були специфічними ваговими гирями, характерними для поліса Борисфена, котрі побутували дуже короткий час.

³ Подібне омолодження штернівських форм нам здається несприйнятним. Як встановили дослідники, на теренах ольвійської хори IV-III слідів ливарного виробництва, за виключенням кошарської форми [*Левина, Острроверхов, Редина, 1991*], ніде не знайдено. Березань у елліністичний час вже давно загубила своє первісне значення і була звичайним периферійним поселенням. До того ж, наприкінці IV- II ст. вже давно закінчився процес концентрації провідних галузей ремесла у місті Ольвії [*Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешк, 1989. – С. 138; Рубан, 1979. – С. 257-258*].

тощо. Деякі дослідники ототожнюють пам'ятник з Халкеною – топонімом, згадуваним на архаїчному граффіті із Ольвії [Русяєва, 1987. - С. 147; Островерхов, 1993. – С. 38], що беззаперечно свідчать про античний характер виселка. Про давньогрецький характер Халкени беззаперечно свідчать із залишки на ній слідів склоробного виробництва. Найвідданіші прихильники доміантної ролі скіфського ремесла над античним, не припускають можливість наявності у лісостепових варварів навіть найпримітивніших форм склярства.

Потрібно звернути увагу ще на одну обставину. В Афінах, де набув широкого розповсюдження культ Гефеста, популярним було ремісниче свято - халкея (χαλκεία). У Аттиці, де одна із філ мала ім'я цього бога [Aesch. Eum., 13], свято відбувалося в останній день осіннього місяця піанопсіона [Шмидт, 1931. – С. 65-66; Лосев, 1953. – С. 157-163]. Чи не отримало Ягорлицьке поселення назву Халкена на честь гефестівського свята? ⁴

С.Я. Ольговський майже не торкається причин заснування Ягорлицького поселення в глибинах Гілеї. Він лише нагадує про важливу роль для виникнення піротехнічних виробництв запасів палива. Таких причин було декілька. Зупинимось на них більш детально.

1) У давнину та в часи середньовіччя чи не єдиним джерелом палива у виробництвах, що мали справу з високотемпературними режимами, було деревне вугілля. Ремісники ж Східної Європи використовували його навіть у тих випадках, коли поблизу були виходи на поверхню кам'яного вугілля [Шрамко, 1962. - С. 74]. При всіх рівних умовах таке виробництво більше тяжіє до джерел деревного палива та вогнетривких глин [Безбородов, 1969. - С. 75]. З цього приводу відомий дослідник античного склярства М.В. Фармаковський (брат Б.В. Фармаковського – А.О.) писав: „У глибину лісів тікали взагалі усі... майстерні, маючи на увазі паливне питання...” [Фармаковський, 1922. – С. 94].

2) Піротехнічні майстерні є вкрай пожежонебезпечними й шкідливими для оточуючого середовища. У процесі сиродутного добування заліза, лиття кольорових металів та варки скла виділяється надзвичайно велика кількість шкідливих металів: стибія, миш'яка, кобальта, CO₂, SO₂ тощо. Майстерні з високотемпературними режимами виносилися подалі від населених пунктів.⁵

⁴ Слово χαλκεία є похідним від χαλκός, тобто, „мідь”. У ранньоантичний час корінь „χαλκ-” був складовою частиною слів, пов'язаних з металургійним виробництвом: χαλκόειν – обробляти метал взагалі, не тільки мідь чи бронзу, але і золото, срібло, скло; χαλκεύς – мідник, коваль, златоковаль [ювелір], скляр; χαλκίον, χαλκώμα, χαλκώμα, χαλκεύμα – металеві вироби; χαλκεῖον – кузня, майстерня; χαλκίεις – руда; χαλκεία – професійне свято банавсів тощо. Корінь „χαλκ-” входив складовою частиною до географічних й етнічних термінів, назв міст тощо. На Евбеї, що раніше мала назву Халкіда, було місто з тим же ім'ям. Там проживали халкідяни, яким приписувалося відкриття мистецтва обробки металів. Багато легендарних героїв, наприклад, Халкон, Халкодонт, Халкіопа також мають у своїй основі корінь „χαλκ-”. Деякі місцевості та міста отримали назву, пов'язану зі словом „мідь”, під час грецької колонізації. Так було, наприклад, з півостровом Халкідікою, заселеним вихідцями із Евбеї [Шмидт, 1931. – С. 8-9, 29-30; Иванов, 1976; Вартанов, 1983].

⁵ Перші два пункти можуть скласти зміст ще одного напрямку у вивченні семіології давніх виробництв – соціально-екологічного (гр. οίκος – дім, батьківщина). Паливо і сировинні ресурси, що використовувалися у цих виробництвах, добувалися за рахунок інтенсивного руйнування навколишнього середовища [Галибин, 2001. - С. 84]. Подібна обставина призводила до порушення екологічної рівноваги. Не дивлячись на механізми саморегуляції, що діяли у біосфері, людська діяльність мала суттєвий вплив на

3) На початкових етапах становлення технічно складних виробництв в суспільстві проходить процес виділення майстрів-професіоналів в особливу суспільну групу. Він викликався, з одного боку, великою складністю подібних ремесел з обов'язковою спеціалізацією ремісників, а з іншого, - заняття подібними справами оточувалося низкою ритуалів і табу. Людина, яка мала особливий дар, в традиційних суспільствах вважалася вибранцем духів. До таких людей відносилися й ремісники. Це ставило їх в особливе положення по відношенню до пересічного населення. Не дарма до VIII в. ремесла були синонімом **містерій** [гр. **μυστήριον**; лат. **mysteria** – **таємниці**], в глибини яких міг зануритися тільки емпірично й професійно посвячений. Вимоги зберігати таїни майстерності, або ж вказівки на втаємничений характер занять ремісників, зустрічаються скрізь, від Біблії [Книга Іова, XXVIII] до найпізніших етнографічних свідочств XX століття. Набуття виробничих навичок потребувало довгого навчання й коштувало надзвичайно дорого.⁶

Дослідники виокремлюють три типи об'єднань: сімейні, кланові та виробничі, коли в об'єднанні були представники різних кланів. Кланова чи кланово-територіальна форма об'єднання обумовлювала й територіальне відокремлення майстрів. Вони могли займати окремі квартали міст, засновувати самостійні поселення або взагалі не мати постійного житла, а вести бродячий спосіб життя. Відношення до ремісників у різних суспільствах коливалося у широкому діапазоні від найвищої пошани до крайнього презирства. З огляду на подібну обставину, серед ремісників нерідко спостерігалось намагання до ендогамних об'єднань. Майстри, намагаючись зберегти таємниці своєї професії, традицій, навичок й стереотипів виробництва, практикували матрімональні шлюби, прикрашати свою генеалогію зв'язком з царськими чи аристократичними родами тощо.⁷

трансформацію екосистем. Преметом цього напрямку має стати вивчення співвідношення між людськими колективами та оточуючою їх географо-просторовим, соціальним й культурним середовищем, безпосередній й побічний вплив виробничої діяльності на склад й властивості оточуючого середовища, екологічної дії антропогенних ландшафтів та інших екологічних факторів на фізичний й психічний стан людини, генофонд людських популяцій тощо; перехід людини до нового характеру природокористування: турботи про збереження й розумне використання середовища проживання. При розробці цього напрямку, потрібно враховувати, що екологічний аспект проблеми знаходиться у тісній семантичній взаємодії з такими базовими поняттями, як „житло”, „виробничий комплекс”, „ойкумена”, „економіка” тощо. Перші досягнення у цьому напрямку є й у скіфо-античній археології Північного Надчорномор'я [Блаватский, 1976; Общество и природа..., 1981; Человек и окружающая среда..., 1981; Оточуюче середовище..., 1993; Одрін, 2005 та інші роботи].

⁶ Цікавими є дані хеттських законів про великі затрати на навчання виконавця, тобто на накопичення інформації: „Якщо хто-небудь віддасть сина на навчання..., він має віддати 6 сиклів срібла [як плату за навчання]”. У даному випадку мова йде про підготовку навіть не майстра, а лише підмайстер'я. За 6 сиклів в той час можна було купити одну корову, або ж шість овець [Менабде, 1965. - С. 72].

⁷ У Хеттській державі періоду Нового царства [XIV-XII вв. до н.е.] секрети металургійного ремесла, і в першу чергу, виробництва заліза, тримали у секреті майстри **Kizzuwatha** [Полякова, 1983. - С. 118; Гиоргадзе, 1988. – С. 250]. У Давній Греції, Малій Азії та в деяких інших місцях передантичної й античної периферії це були **синтії**, **дактілі**, **община гефестіадів в Аттиці**, мабуть, об'єднання майстрів з Кам'янського городища тощо. Одним з найбільш яскравих історичних прикладів кланово-виробничої організації були середньовічні саксонські гірняки-металурги. У XII – XIII вв. вони розповсюдили свої відділки по усій Південно-Східній Європі [Граков, 1954. – С. 115;

В античному світі ремісничим виробництвом головним чином займалися залежні та напівзалежні прошарки населення – ксени. Це були вихідці з інших міст та місцевостей. Хоч економічно вони досить часто були незалежними, але в системі поліса ремісники не мали повних політичних прав й поселялися відокремлено [Островерхов, 1977. – С. 73-75]. Поява на античній географічній мапі Північного Надчорномор'я топоніму Халкена, є показовою. Засновниками понтійської Халкени також, мабуть, були представники кланового чи кланово-виробничого об'єднання банавсів, можливо, халкідського походження. Дослідники не виключають можливості переселення подібних споріднених за мовою, культурою, релігією й господарчою діяльністю груп на північні береги Чорного моря під час іонійської колонізації [Русяева, 1979. - С. 135].

С.Я. Ольговський вбачає причини занепаду Ягорлицького поселення у зв'язку з перенесенням частини піротехнічних виробництв на Березань та в Ольвію. Почасти це так, але в цих великих населених пунктах, з огляду на вище сказане, могли працювати лише невеличкі майстерні. Великому піротехнічному виробництву потрібні були великі запаси деревини й вогнетривких глин. Халкена припинила своє існування у зв'язку зі знищенням навколишніх лісів. Виробництво вимушене було все глибше і глибше занурюватися у гілейські хащі. Можливо, у різні часи подібних „промислових зон” у Ольвійського поліса було декілька. Про їх пересування з плином часу далі на північ, можуть свідчити відкриття 2-х ремісничих пунктів, датованих пізньокласичним й ранньоеллістичним часом, поблизу с. Рибальче на Кінбурнському півострові [Оленковская, Оленковский, 1978. – С. 364; Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко, 1989. – С. 139]. Однією з найбільш пізніх „зон” було Кам'янське городище.

С.Я. Ольговський робить спробу дати характеристику металообробного ремесла **міста Ольвії**. Він зазначає, що ця галузь виробництва в Ольвії виникла дещо пізніше, ніж на Березані та Ягорлицькому поселенні, десь у другій половині VI – напочатку V ст. до н.е. Але це не так. Останнім часом в південно-східній частині Верхнього міста було досліджено металообробну майстерню, в заповненні якої, були знайдені матеріали першої половини та третьої чверті VI ст. до н.е. Це дозволило визначити час її спорудження, побутування й припинення функціонування. Цікавинкою є те, що серед артефактів зустрілася бронзова прикраса, виконана у звіриному стилі [Крапивина, Маничев, Крутилов, 2004. – С. 66].

Дослідник описує виробничі комплекси, що були розкопані І.І. Мещаніновим [1931. – С. 23-24], Л.М. Славніним [1962. – С. 10-11; 1975. – С. 27-28] та іншими дослідниками [Назаров, 1987. – С. 112], порівнюючи їх з синхронними пантікапейськими [Марченко, 1957. – С. 160-173] та фанагорійськими [Долгоруков, 1986. – С. 145-149] матеріалами. С.Я. Ольговський приходиться до висновку, що тільки один із них можна назвати стаціонарною майстернею.

Далі подається характеристика ольвійських ливарних форм. Дослідник констатує незначну кількість подібних артефактів, а також іншого ремісничого реманенту, які з впевненістю можна віднести до архаїчного та класичного часу. З цього факту С.Я. Ольговський робить висновок про те, що ніби то ольвійське металообробне ремесло носило головним чином сезонний характер, і що його носіями були заїзджі майстри-варвари. Щоб підтвердити тезу, він побіжно згадує вапнякову прес-форму 1927 р., у якій виготовлялися золоті бляшанки у вигляді голівки орлиного

грифона [*Фармаковський, 1929. – С. 51*]. С.Я. Ольговський посилається на авторитет Б.В. Фармаковського. Насправді дослідник притримувався зовсім іншої точки зору.⁸

С.Я. Ольговський детально зупиняється на характеристиці монетної справи Ольвійського полісу, вважаючи, що випуском литих монет тут займалися державні майстерні, на яких працювали вже не заїзджі варвари, а **грецькі ливарники та ювеліри** [С. 88]. Характеризуючи специфіку випуску „дельфінчиків”, автор наводить дані про їх хімічний склад. З’ясувалося, що для виготовлення „дельфінчиків” викорисовувалися різноманітні сплави, найбільш цікавими з яких, є сплави з домішками миш’яку та стибію. С.Я. Ольговський припустив можливість завою в Ольвію частини мідної сировини із східних, північнокавказьких та карпато-дунайських джерел [*Ольговський, 1980. – С. 192; Ольговський, 1986. – С. 100*]. На жаль, в монографії не враховане одне із останніх досліджень з питання про джерела постачання Ольвійського полісу кольоровими металами [*Крапивина, Маничев, Крутилов, 2004*].⁹

Продекларувавши суто грецьке походження ольвійських монет, С.Я. Ольговський через декілька сторінок [С. 94-95] повертається до тези про можливість їх виготовлення ливарниками-варварами: „Різнманітність сплавів й похідного металу анепіграфічних дельфінчиків може свідчити, що *відливалися вони не місцевіми, а заїзджими майстрами на замовлення місцевого населення чи ольвійської влади*. Причому різні серії дельфінчиків виготовлялися різними майстрами чи колективами майстрів – вихідцями із різних регіонів з різними зв’язками й властивими їм традиціями, знанням, що визначали рецептуру сплавів...”.

До виробництва *власно* ольвійських ремісників С.Я. Ольговський відносить „дельфіни” з написами та „аси”. Наконечники стріл „базисного” типу, які В.В. Лапін [1966. – С. 171], та деякі інші дослідники вважали продукцією ольвійських майстерень, С.Я. Ольговський також вважає скіфською продукцією. На користь цієї пропозиції, на його думку, свідчить знахідка напівфабриката на лісостеповому скіфському поселенні біля станції Шовкова у верхів’ях Сіверського Дінця [*Шрамко, 1964. – С. 184*].

⁸ Б.В. Фармаковський [1914. – С. 15-78] вважав, що мистецтво звіриноного стилю в еллінських містах на північних берегах Чорного моря мало **іонійське коріння**. Останнє ж, на його думку, черпало свої ідеї із хеттського мистецтва. Б.В. Фармаковський вважав, що мистецтво північнопричорноморських скіфів було створене головним чином руками грецьких митців та ремісників. М.І. Ростовцев [1925. - С. 305] також наполягав на великому внеску грецького мистецтва у розвиток мистецтва звіриноного стилю. Тезу у тій чи іншій формі пізніше підтримали Г. Боровка [*Borovka G., 1928. - S. 369*], .М. Еберт [*Ebert, 1927. – S. 72 ff.*], К. Шефольд [*Schefold, 1938. - S. 65-67, 71*], М.І. Максимова [1954; 1956], М.І. Артамонов [1968. – С. 27; 1971. – С. 34; 1973. – С. 218], А.С. Островерхов та деякі інші дослідники.

⁹ Раніше вважалося, що кольорові метали в Ольвію завозилися у вигляді зливків із Середземномор’я, Малої Азії [*Граков, 1948. – С. 41; Фурманська, 1963. – С. 68*], Донецького басейну [*Прушевская, 1955. – С. 329*]. Потім довгий час домінувала думка, що головним джерелом чистої міді для Ольвії могла бути Врачанське місценародження, Банат й Західні гори в Карпатах [*Ольговський, 1981. – С. 40; Островерхов, 1981. – С. 110; Черных, 1989. – С. 62-64; Авилова, Черных, 1989. – С. 31-83*]. В останній час на основі проведення масового спектрального аналізу шлаків, зливків металу та готових виробів, що походять із Ольвії, на якісно новому етапі реанімували ідею про північноанатолійське походження кольорових металів [*Крапивина, Маничев, Крутилов, 2004. – С. 84*]. На нашу думку, на протязі майже тисячолітньої історії Ольвійського полісу, з огляду на його широкі міжнародні зв’язки, були задіяні всі вище названі джерела кольорових металів.

На думку С.Я. Ольговського, виготовлення в Ольвії більш значних виробів також не підтверджується археологічними матеріалами. Досить критично він ставиться і до тези [Скржинская, 1984. – С. 111] про використання ольвійськими майстрами такого технологічного прийому, як лиття за восковою моделлю, наприклад, люстер „ольвійського” типу. Про виготовлення на Березані досить складних за композицією візерункових бутеролей мечей, свідчать вже неодноразово згадувані ливарні форми з Березані. Не відомо авторові монографії й про знахідку в Ольвії форми, що поризначалася для виготовлення багатофігурної композиції – грифон, що розтерзує лань.¹⁰ Що ж торкається проблеми оволодіння ольвійськими майстрами такого технологічного прийому, як лиття за восковою моделлю, то це у нас не викликає сумніву. Подібна операція залишає по собі надзвичайно мало слідів. Ольвійські ремісники, крім лиття в форми, широко використовували такі прийоми, як ковка, штамповка, волочіння, шліфування тощо [Фурманська, 1963; Крапивина, Маничев, Крутилов, 2004. – С. 66; Крыжицкий, Русяева, Крапивина, Лейпунская, Скржинская, Анохин, 1999. – С. 127-128].

Невеликий пасаж в монографії С.Я. Ольговського присвячено характеристиці металообробного ремесла на ольвійській периферії. Автор зазначає, що сліди цього виробництва на хорі архаїчного й ранньокласичного фіксуються часу вкрай рідко. Так, на поселенні Козирка-ХV знайдено зтулку форми для відливання свинцевих пряслиць [Рубан, 1979. – С. 249], уламки зношених зтулок для подібних виробів були виявлені на поселеннях Стара Богданівка [Сон, 1987. – С. 71-72] та Козирка [Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко, 1989. - С. 79]. На поселенні Чортовате-VII знайдена стулка форми для відливки ворврок, а з поселення Велика Чорноморка-II походить уламок тигля [Гаврилюк, Отрешко, 1982.– С. 86]. На поселенні Пітухівка зафіксовані мідні шлаки [Славин, 1953. – С. 136].

У свій час картографування знахідок дозволило нам зробити висновок, що подібні невеличкі ливарні майстерні організовувалися ольвійськими ремісниками, котрі працювали на замовлення, на виїзді (розсіяне ремесло) [Островерхов, Отрешко, 1986. – С. 64]. С.Я. Ольговський і в цьому випадку вважає, що носіями такого ремесла були бродячі металурги-варвари.

Важливою для характеристики ольвійського металообробного ремесла першої половини V ст. до н.е. є двостульчата ливарна формочка із поховання, дослідженого М. Ебертом 1910 р. в Аджигольському могильнику поблизу Ольвії. У ній відливалися прикраси у вигляді профільної голівки хижака кошачої породи, або ж вовка (собаки) [Ebert, 1913. - S. 9 -11, - Abb. 6a; Ростовцев, 1914. – С. 31. - Рис. 8]. Відома підбірка позитивів, близьких за характером виконання до марицінської форми. Вони походять як з ольвійської периферії, так і Лісостепової Скіфії. Це поселення Широка Балка під Ольвією [Островерхов, Отрешко, 1986. - С. 64. - Рис. 2, 2] та випадкова знахідка поблизу Тилігульського лимана [Островерхов, 2005. - Рис. 1, 1]. В цьому регіоні також відомі подібні зображення, але виконані у кістці. Це поселення Козирка-VII та сама Ольвія [Островерхов, Отрешко, 1986. - С. 61-62. - Рис. 1, 1; 2, 1; Капошина, 1958. - С. 98-104. -Табл. 1, 1]. 1993 р. на поселенні Чортовате-VII було знайдено кістяну платівку із багатофігурним зооморфним зображенням – дві фігурки хижаків

¹⁰ Форму не опубліковано. Повідомлення про знахідку було зроблене С.І. Капошиною на засіданні скіфо-античного відділу ІА АН УРСР 1969 р. З відбитком форми ми познайомилися в ЛВ ІА АН СРСР завдяки люб'язності **С.І. Леві** у квітні 1989 р. Технологічні прикмети, що є на відбитку, свідчать, що це була ливарна форма, а не прес-форма для штампування золотих платівок.

вовчої породи у геральдичній позі біля омфалу [Островерхов, Отрешко, 1994. – С. 107-115. - Рис. 1, 1].

Стилістично близькі зразки звіриноного стилю походять й з лісостепу. Їх знайдено в курганах № 505 біля с. Броварки, № 522 поблизу м. Сміла та № 499 поряд з с. Басівка. Найкращі за художніми якостями зразки походять із Криворуківських курганів поблизу с. Журівка. Про їх ольвійське походження говорили В.А. Іллінська [Ильинская, 1968. – С. 132], Н.А. Онайко [1966а. – С. 33. – Табл. XXV, 88, 90], А.С. Островерхов та деякі інші дослідники.

С.Я. Ольговський, посилаючись на віддалену аналогію із Ананьїнського могильника одноіменної культури в Поволжжі, резюмує: „... *Немає ніяких засад говорити про пріоритет у виготовленні бляшок, що розглядаються, в ольвійських майстернях й розповсюдженні їх із Ольвії у віддалені райони Скіфії та за її межі. І стилістичні особливості, і виготовлення подібних виробів – заслуга варварських майстрів*” [С. 102]. Для того, щоб обґрунтувати свій висновок, автор монографії вдається до розгляду проблеми етнічної атрибуції населення, яке залишило Маріцінський могильник. При цьому, він посилається на праці деяких скіфологів, що розглядають цей могильник як суто скіфський [Яценко, 1959. – С. 81; Мурзин, 1984. – С. 43; Ольховский, 1991. – С. 14, 78].

Існують й протилежні точки зору. Особливо це торкається спеціалістів, що безпосередньо вивчали ольвійську хору. Так, С.І. Капошина [1956а. – С. 251]. наполягала на змішаному характері поховань могильника. В.В. Лапін, наголошуючи на домінування речей грецького походження, й наявність в захороненнях „оболу Харона”, вважав, що Маріцінський некрополь залишили греки [Латин, 1966. – С. 168-174].

Подібний різнобій у поглядах є наслідком неадекватного вивчення питання про етнічну приналежність та локалізацію калліпідів, згадуваних у Геродота [Herod., IV, 17].¹¹ Особливо важливими є дані про характер пам'ятників, розташованих між Аджигольською косою та Очаківським мисом. Внаслідок розвідок, проведених тут у 1973-1977 рр., було виявлено 18 стаціонарних поселень та стійбищ типу етнографічних крааля або кошари, розташованих у прибережній зоні, та в степу по периметру Аджигольської балки, з домінантою грецької матеріальної культури. Головним заняттям населення мікрорегіону було *відгонно-випасне скотарство*.

¹¹ В.Н. Юргевич [1872] та П.І. Люперсольський [1887. – С. 67 далі] вважали, що калліпіди були скіфами, котрі зазнали значного впливу грецької культури. Їх назву П.І. Люперсольський пов'язував з словом **КАЛЛΠΟΣ**, що у перекладі означає „прекраснокінні”. В.В. Латишев [1887. – С. 17-18] вважав, що калліпіди були населенням гіпанідського узбережжя, яке походило від шлюбних зв'язків еллінів зі скіфами, але мали грецьку культуру. В.В. Шафранська вбачала у калліпідах скіфське плем'я [Шафранская, 1956]. Більшість дослідників [Славін, 1954. – С. 171; 1976. – С. 130 сл.; Яценко, 1959. - С. 97 сл.] підтримали версію В.В. Латишева. М.І. Артамонов [1948. – С. 150] та К.К. Марченко [1980. – С. 141] розглядають калліпідів як конгломерат вихідців із різних варварських племен, зваблених у район Дніпровсько-Бузького лимана бажанням встановити безпосередні економічні контакти з греками. За уявленнями [Русяева, Скржинская, 1979. – С. 35], калліпіди були напівкочовим плем'ям, яке займалося землеробством й було під безпосереднім впливом Ольвії. Вони проживали між Дніпром та Березанським лиманом, північніше території, освоєної греками. На наш погляд, територія кочувань калліпідів розповсюджувалась до Тилігульського лимана, про що свідчить знахідка у цій місцевості амулета-кинжалчика у вигляді голівки хижака, близької за стилем виконання до зображення на ебертівській формі [Островерхов, 2005. – С. 225. – Рис. 1, 1].

Дослідники вважають, що подібні пам'ятки залишило грецьке населення [Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко, 1989. – С. 75; Буйских, 1986. – С. 19-26]. С.Я. Ольговський відносить їх до калліпідів [С. 106-107].

Мало обгрунтованою, на нашу думку, є й спроба С.Я. Ольговського віднести форму з Марицінського могильника до витвору **власне скіфських майстрів**, не провівши її матеріалознавчого, стилістичного й мистецтвознавчого аналізу.¹² Про

¹² У протиположності широко розповсюдженій думці, що творцями й споживачами витворів звіриноного стилю були виключно номади, аристократична частина їх суспільства [Rostovtzeff, 1929. – P. 68; Хазанов., Шкурко, 1976. – С. 41; Ельницький, 1977. – С. 21-22; 178], встановлено, що вироби, виконані у цьому стилі, мали попит у землеробських народів, представників близькосхідних [Погребова, Раевский, 1992] й античної цивілізацій. Популярністю вироби у звіриноному стилі користувалися й у давньогрецьких містах Північного Понту - Ольвії та на Боспорі [Черненко, 1970. – С. 194-195. - Рис. 3]. Деякі вчені буквально розуміючи термін „скіфський звіриний стиль”, розглядають його один із беззаперечних фактів фізичної присутності варварів на античних поселеннях, як свідцтво їх домінуючого впливу на матеріальну й духовну культуру греків-переселенців. Не відкидаючи тісної взаємодії грецької та варварських культур на північних берегах Чорного моря, ми все ж схильні розглядати появу цього явища головним чином внутрішніми грецькими чинниками. Можна було б вважати, що головними споживачами подібної продукції були пастухи та скотарі. Але справа в тому, що у звіриноному стилі переважають зображення диких, а не домашніх тварин: (“They liked the wild animal, the beast, not the tame domesticated animal of an agricultural life”) [Rostovtzeff, 1929. - P. 68]. У цьому зв'язку доцільним буде згадати про військово-мисливську, інакше, прагматичну теорію походження звіриноного стилю, за якою творцями с споживачами звіриноного стилю були воїни-мисливці [Rostovtzeff, 1929; Ельницький, 1977. – С. 21-22; Кореняко, 2002; Ермолова, 1980. – С. 362-363; Сорокин, 1978]. Спробуємо перевірити цю гіпотезу стосовно Нижнього Побужжя та Подністров'я. За даними досліджень, як джерело їжі й сировини тут мисливство не мало великого значення. Удільна вага диких тварин на поселеннях архаїчного й класичного часу коливається від 2 до 7%. Об'єктами полювання тут головним чином були вовки [Canis lupus L.], звичайні олені [Cervus elephus L.], північні олені [Rangifer tarandus], лосі [Alces alces L.], сайги [Saiga tatarica], косулі [Capreolus capreolus L.], кулани [Equus hemionus Pall], тури [Bos primigenius Boj], зубри [Bison bonasus L.], кабани [Sus scrofa ferus L.], бурі медведі [Ursus arctos L.] та інші тварини. Вкрай показовими є знахідки кісток леопарда [Felis leo L.] та лева [Felis leo L.] на Березані, в Ольвії, на Великій Чорномоці-II й Старій Богданівці- II. Серед птахів, тут знаходять кістки глухаря [Tetrao urogallus L.] й тетерева-косача [Tetrao tetrix L.]. Хижі птахи репрезентовані орлом степовим [Aquila Rapax Temm] та яструбом-терев'ятником [Accipiter gentilis]. Усі дикі тварини й птахи, що фігурують у виокремленій нами ольвійській школі звіриноного стилю, побутували в степах та лісах, що оточували Ольвію. Бестиарій неміфологічних тварин школи формувався на місцевій основі, він не був занесений сюди ззовні. Наявність кісток ендемиків на ранніх античних поселеннях трактується по різному. Так [Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко, 1989] вважають, що левів, леопардів й вовків переселенці винищували з метою захисту домашніх тварин. На копитних тварин полювали із-за мяса. На думку В.І. Цалкіна, леви та леопарди завозилися до Ольвії для циркових ігор й не належали до місцевої фауни. Але наявність кісток цих тварин на Березані й деяких периферійних поселеннях, спростовують цю тезу. Кістки лева та рисі у Північному Надчорномор'ї фіксуються ще на поселеннях енеоліта-бронзи [Громова, 1928; Збеневич, 1974. – С. 116; Субботин, 1983. – С. 99]. Леви на цих теренах були добре відомі й в античний час [Herod., VII, 125-126; Luc. Sam., Tox.aris, 43; Paus., VI, VI, V, 4; 193. Манцевич, 1987. – С. 88-89. – Кат. № 61].

античне походження сюжету може свідчити знахідка унікальної скляної поліхромної підвіски у вигляді голівки собаки чи вовка, виконаної в техніці „піщано-керамічної” серцевини, на поселенні Козирка-ІХ. Подібні вироби вважаються фінікійськими чи навіть карфагенськими за походженням [Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко, 1989. – С. 70. – Рис. 27, 1; Островерхов, 1993. – С. 3. – Рис. 2, 1; Скржинская, 1986. – С. 122. – Рис. 4, 51]. Серед зооморфних пам’яток, що походять із Малої Азії та мілетської округи, також відомі зображення подібних голівок. На одному із кізікських статерів 550-475 рр. до н.е. бачимо зображення хижака, надзвичайно близьке до зображень на матриці, металевих та кістяних платівках [Akurgal, 1987. - S. 252. – Taf. 83]. М.Ю. Трейстер, констатує, що на Боспорі виготовлялися деталі

З огляду на остеологічний матеріал, який знаходять в курганах та на поселеннях, полювання не мало вирішального значення у господарчій діяльності скіфів. Думка Н.А. Гаврилюк [1999. - С. 228-234] про те, що мисливство було одним із головних джерел їжі для номадів, мабуть, не є вірною. У давнину було широко розповсюджене облавне та загінне полювання. Полювання було одним з улюблених занять скіфської кочової знаті та дружинників. Про це свідчать знахідки кісток диких тварин на „специфічно соціально важливих поселеннях” типу Кам’янського акрополя та Гаврилівського городища, а також у тризні царських курганів [Цалкин, 1960. – С. 88; 1966. – С. 84; 1971. – С. 15; Полин, Кубышев, 1997. – С. 39]. Про виключне соціальне значення мисливства у житті скіфського суспільства, свідчать розповідь Геродота про зайця [Herod. IV, 134], а також наявність пам’яток греко-варварського мистецтва із зображенням сцен полювання на диких тварин. Подібні зображення розглядалися як реальний акт жертвоприношення [Раевский, 1985. - С. 60-64]. На відміну від побутових полювань, що проводилися у більшості випадків у індивідуальному порядку [Бруяко, 1999. - С. 51], сакральні полювання були колективними. Вони були не стільки господарчим заняттям, скільки засобом підготовки воїнів [Кореняко, 2002. - С. 150]. Приблизно таким у відношенні полювання з гомерівських часів побутовало й у Давній Греції. На думку А.Ф. Лосева [1963. - С. 183], у гомерівському епосі мисливство діє „у вигляді красивої й свого роду художньої діяльності”. В античних містах Північного Понту стан справ був таким же. Різниця у соціально-економічному розвитку греків й провідних східноєвропейських племен була порівняно невеликою, а світогляд цих двох суспільств в ранньоантичний час не був якісно відмінним [Онайко, 1976. - С. 71]. У VI-V вв. до н.е. в Ольвії, Істрії та деяких інших центрах довгий час існувала аристократична форма правління [Виноградов Ю. Г., 1989]. Одним із найважливіших завдань аристократичного прошарку був захист поліса від зовнішніх та внутрішніх загроз й підготовка молодих воїнів. Тому в Ольвії та інших античних містах існували священні спортивні змагання [Островерхов, 1995]. Про наявність військового прошарку, свідчить і знахідка в околицях Ольвії фрагмента мармурового рельєфа, датованого біля 470 р. до н.е. і виконаного в традиціях іонійської школи. На одному його боці зображено голого юнака, який спирається на спис, на протилежній – воїн зі скіфським сагайдаком. Грецький напис на бокових стінки плити свідчить про те, що рельєф присвячено Афіні, подавальні здобичі, й був поставлений за межами міста [Фармаковский, 1915]. Підтвердженням наявності подібних полювань у Нижньому Побужжі в архаїчний час є знахідка „листа жерця”, у якому згадується про вилов у Гілеї диких коней [Русяева, 1987. - С. 147; Русяева, Виноградов Ю.Г., 1991. - С. 201]. Ми не можемо погодитися з Н.А. Гаврилюк [67. - С. 232], що цими ловцями були не елліни, а скіфи, тому що останні наче б то були кращими вершниками, ніж греки. З нашої точки зору, подібна версія є тенденційною. Достатньо згадати про ристалища на Тендрівській косі [Кубланов, 1957. - С. 222-231], або ж опис ольвіополітів Діоном Хризостомом [Dio Chrys. Or., XXXVI]. Сумнівно, щоб жрець-грек, інформуючи свої ольвійських зверхників, позабув би повідомити про таку важливу деталь, що ловцями тварин були варвари.

парадних мечей та інших виробів типу тих, що побутували у варварському середовищі, наполягає на тому, що їх сюжети не мають нічого спільного з власне скіфським звіриним стилем, й знаходять найближчі аналогії у архаїчному грецькому вазопису й малій пластиці [Трейстер, 1988. – С. 47-48].¹³

Образ вовка [собаки] добре вписується й в коло релігійних уявлень грецьких колоністів.¹⁴

С.Я. Ольговський зупиняється на аналізу феномена знахідки в похованні У Маріцинського могильника ливарної форми. Подібне явище в археологічній практиці є надзвичайно рідкісним, й фіксується головним чином для епохи ранньої та частково середньої бронзи [Черных, 1976. – С. 166; Кубышев, Нечитало, 1991. – С. 6 сл.;

¹³ Мистецтвознавчі проблеми вивчення звіриного стилю, його співвідношення з іншими стилевими напрямками, проведення чіткої межі між зооморфним мистецтвом взагалі, й мистецтвом звіриного стилю як його відгалуження, розроблені вкрай недостатньо [Коренько, 2002. – С. 141-147; Пестрякова, 1956; Блэк, 1976; Королькова, 1997]. Влучне зауваження Г.О. Федорова-Давидова про те, „що не суто анімазізм визначає особливості цього мистецтва” [Фёдоров-Давыдов, 1976. – С. 17], до цього часу не втратила свого методологічного значення.

¹⁴ У зооморфному кодї вовк та собака є символами-еквівалентами. Їх зображення асоціювалися з уявленнями про Матір-природу та ідеєю плодючості. Звірі були пов'язані з хтонічним світом. Собаки вважалися поводитирями душ померлих й охоронцями царства тіней [Раевский, 1985. – С. 119, 192 сл.; Потєбня, 1865. – С. 279; Абаев, 1965. – С. 88-90; Иванов, 1977. – С. 121-137; Погребова, 1984. – С. 148]. Поклоніння собакам та вовкам було розповсюджене у Данії Греції та Римі: жир й окремі частини хижаків вважалися дієвими ліками від багатьох хвороб. Були розповсюджені міфи та легенди про перетворення людей у вовків [Serv. Aen. VIII, 97; IX, 54; Plin. NH, VIII, 34, 1-2; 223. – С. 38 далі]. Про надзвичайну життєвість образу у первісному світогляді свідчать численні перекази про вовків-переверинів. У слов'ян вони низивалися вовкулаками, вилколаками, у німців - **Vervolf**, англійців - **Werewolf**, французів - **loup-garou**, греків - **лікантропами** (вовк-людина) тощо [Штаерман, 1987. – С. 96-97]. З приводу походження образу у мистецтві звіриного стилю на північнопричорноморських теренах у дослідників немає єдиної точки зору. Скіфознавці стверджують, що він не є характерним для ранньоскіфського мистецтва. Його коріння шукають у Поволжжі та Приураллі, в районах розповсюдження ананьїнської та савроматської культур [Ильинская, 1971. – С. 83-84]. Останнім часом пам'ятки із зображенням хижаків вовчої породи знайдено в кургані Аржан-2 [Чугунов, Парцингер, Наглер, 2004. – С. 13], що дозволяє віднести час формування цього образу на теренах Центральної Азії в глибини VII в. до н.е., а, можливо, й більш раннього часу. Образ хижака вовчої породи добре відомий в античній міфології та релігії. Про його раннє проникнення у Нижнє Побужжя свідчить вже згадуваний напис на березанській платівці: „Сім: вовк слабкий (безсильний); сімдесят: лев грізний (могутній, страшний); сімсот: лучник (стрілець) дружній – дар силою лікаря; сім тисяч: дельфін розумний (мудрий) – мир Ольвійському полісу...” [Русяева, 1986; Виноградов, 1989. – С. 78-80]. У архаїчний час на території Ольвійського поліса був розповсюджений культ **Аполлона Ликєя (Λύκειος)**, завезений із метрополії. У цій іпостасі Аполлон діяв то в ролі вовковбивці й охоронника отар, то в образі вовка-первертня, то захисника вовків [Виноградов Ю.Г., Русяева, 1980. – С. 34]. З огляду на велику кількість вовків в околицях Ольвії [Журавлєв, 1981. – С. 130-161; 1983. – С. 38-45; 1987. – С. 35-41], подібна діяльність бога була надзвичайно потрібною для грецьких пастухів. У Нижньому Побужжі та Придністров'ї давні греки розводили собак різноманітних порід, більшість з яких виконували мисливські функції, а також допомагали пасти отари [Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко, 1989. – С. 75]. Деякі дослідники вважають, що м'ясо собак використовувалося у їжу [Журавлєв, 1983. – С. 80-84].

Нечитайло, 1992 – С. 22-29]. Дослідники історії металургії свідчать, що навіть поблизу рудників в Балкано-Карпатській ГМО поховання з аксесурами металургійного виробництва або ж металообробного ремесла майже не зустрічаються [*Черных, 1978.* – С. 283]. Подібна картина спостерігається й на скіфських могильниках та давньогрецьких некрополях Північного Надчорномор'я, розташованих поблизу поселень та городищ з розвинутим ремеслом. Окрім марицінської форми, можна назвати ще одну подібну знахідку. Це уламок зтулки форми для відливання кінських налобників у вигляді голівки грифона із кургана біля с. Аксютинці, розкопок С.І. Мазаракі [*Ильинская, 1968.* – С. 34; *Ильинская, Тереножкин, 1986.* - С. 13-132. - *Рис. 31, б*]. Знову ця традиція відроджується лише у VI-VII вв. н.е., але вже у Поволжжі, де у якості носіїв ливарної й магічної майстерності діють дівчата-підлітки [*Голубева, 1988.* - С. 31-32].

На думку С.Я. Ольговського обидва поховання належали мандруючим варварам-ливарникам, що померли далеко від своєї домівки. А наявність форм у могилі мала вказувати на незвичайність ситуації. На жаль, дослідник не звернув уваги ще на одну важливу обставину. Обидва зразки є непридатними для реального ливарництва. Так, марицінську форму було виготовлено із вапняку. В такому негативі відливати бронзові вироби неможливо. Її можна віднести до розряду *ерзац-форм*. Аксютинський екземпляр репрезентовано уламком. На обох негативах вирізьблені зображення у звіриному стилі.

Подібна обставина перекликається з цікавим явищем, засвідченим за матеріалами Березані, Ольвії, Ягорлицького поселення, Пантікапея й деяких інших центрів: тут у могилах, основах вогнищ, майстерень та будівель часто знаходять фетиші, виготовлені із вулканічних порід середземноморського походження. Мабуть, вони були персоніфікацією демонів вогню, у тому числі вогня вулканічного, який ототожнювався з Гефестом. Духи були супутниками й помічниками Гефеста [*Петрунь, 1964.* – С. 293-297; *Острроверхов, 1988.* – С. 97].¹⁵ Грецькі переселенці

¹⁵ У міфах збереглися дані про декілька категорій подібних духів. Віра в них виникла значно раніше, ніж зформувалися уявлення про класичних богів. **Кіклопи [κύκλωπες] – „круглоокі”** вважалися дітьми Урана та Геї, були тісно пов'язані зі стихійними силами природи, в першу чергу, з громом та блискавкою [*Hes. Theog., 139-146, 504*], були помічниками Гефеста. Їх локалізували в Арголіді, Беотії, Мікенах, Коринфі, Евбеї, у Фракії та Сицилії. Кіклопи були вулканічними демонами [*Verg., Aen., VIII, 416-453*]. Звідси йшло ототождження вулкана з піччю, що дихає вогнем, а демонів пічі – з вулканічними духами. Орфіки вважали кіклопів вчителями Гефеста та Афіни-Ергани [*Шмидт, 1931.* - С. 40-41]. З добуванням металів традиція пов'язує **дактилів (Δάκτυλοι)**. Етимологію пов'язують з назвою пальців рук (**Δακτύλος** – палець). Греки вважали, що дактилі спочатку були людьми, але завдяки своїм знанням, вони піднялися до рівня чарівників та нижчих божеств. Їх локалізують у Фригії, біля гори Иди, на Кіпрі [*Diod., V, 64*], Кіпрі та Криті [*Apol. Rhod. I, 1129; Strabo. X, 3, 473; Plin. N.H., VII, 57; Paus., V, 76*], Мілеті, Еритреї та Евбеї [*Apol. Rhod. I, 1126*]. Показовою є й етимологія імен деяких дактилів: **Кальміс** (від „плавити”), **Дамнаменей** (від „підкорювати”) та **Акмон** (від „наковальня”) [*Strabo X, 3, 473*]. За Пароською хронікою саме дактилі 1432 р. до н.е. винайшли виплавку міді, віднайшли рудне залізо та інші копалини [*Шмидт, 1931.* - С. 33-34; *Граков, 1977.* - С. 15]. Фракійське плем'я **синтіїв** локалізувалося на Лемносі. Їх назву виводять від **σίδηρος** – «залізо». За Гомером, до синтіїв впав зкинтий з Олімпу Гефест. Останній навчив їх ремеслам й зробив синтіїв своїми помічниками. На острові розташовувалося місто Гефестій й гора Мосхін, де розташовувалася чарівна кузня бога. Деякі джерела стверджують, що першими ремісниками були **тельхіни (Τελχίνες)**. Походження етимології вже в давнину мало декілька трактовок. Її пов'язували з такими

привезли на північні береги Чорного моря рудименти архаїчних міфологічних уявлень [Русяева, 1979. – С. 136; Латышев, 1899. - С. 10]. Наявність граффіті більш пізнішого часу свідчать про поклоніння ремісників античних міст Північного Надчорномор'я суто грецьким богам – Гефесту та Афіні Ергані [Русяева, 1992. – С. 130. – Рис. 41].¹⁶

поняттями, як „плавити”, „зачаровувати”. На відміну від дактилів, тельхіни власноруч не добували металми, а вже із готових напівфабрикатів виготовляли продукцію. Тельхіни також вважалися чарівниками. Головним місцем їх перебування вважався Родос. Цей острів мав ще назву Тельхінада. З тельхінами зустрічаємося на Кіпрі та Криті, де вони ототожнювалися з куретами, Сікіоні та Беотії [Strabo, XIV, 654; Steph. Byz., v. Τελχίς]. Не менш показовим був й образ кабірів (Κάβειροι), інакше Великих Богів (Τεοὶ μεγάλοι) – демонів, які також вважалися покровителями ремісників. Про походження кабірів існували різні точки зору. Одні вважали, що греки запозичили культ від пеласгів, інші, що він прибув до Греції із Фригії, треті – Фінікії. Кількість кабірів коливалася від 3 до 7. Кабірам поклонялися в Самофракії, Імбросі, Лемносі та Фівах. Відомий був цей культ й в античних містах Північного Надчорномор'я [Передольская, 1960. - С. 23-24; Русяева, 1979. – С. 92-101; 1992. – С. 148-149]. Кабіри вважалися дітьми Гефеста та німфи Кабіро, ототожнювалися з куретами та корібантами [Strabo, I, 3, 19-20], були в оточенні Великої матері богів й вирізнялися особливою, успадкованою від Гефеста, мудрістю. На Лемносі в кабірах бачили божеств підземного вогню й малювали з атрибутами Гефеста. З добуванням й обробкою металів в античній традиції пов'язувалися гіпербореї (Υπερβόρειοι) – міфічний народ, який жив „за Боресом”, і якого особливо любив Аполлон. За Страбоном [Strabo. XV, 1, 57], від цього народу на Делос були довезені зливки міді, а дощ у гіпербореїв йде мідними краплинами. Гіпербореїв локалізували в північних та північно-частинах Ойкумени [Strabo. XI, 62; Plin. N.H., VI, 13; Mela, I, 2, 12]. В Елладі з гіперборейцями пов'язували центри, де широке розповсюдження отримав культ Аполлона: Делос, Дельфи, Фессалія. До гіперборейців відносили греків, котрі проживали на берегах Істра [Pind., Pyth., 10, 28]. В Істрії існувала філа ВОРЕΙΣ. Знахідки граффіті з присвяченням Аполлону Борею на Березані, можуть свідчити, що така філа існувала й на цьому поселенні. Не виключено, що саме її представники заснували Халкену [Островерхов, 1996. – С. 100]. Одним з найдавніших покровителів ремісників був також титан Прометей (Προμηθεύς). Етимологія імені означає „той, хто передбачає”. Слово є похідним від індоєвропейського кореня mē-dh, men-dh – „роздумувати, пізнавати”. Прометей викрав „премудре уміння Гефеста та Афіни разом з вогнем”, „тому що без вогню ніхто не міг би ним володіти чи користуватися” [Hes. Theog., 535-566; Plat., Prot., 320d-321e]. За Есхілом, „всі мистецтва у людей від Прометея” [Aeschyl. Prom., 442-504, 506]. Імена цих демонів та міфічних етносів у народів Середземномор'я та Близького Сходу використовувалися для заклинань. Займаючись видобутком вогню для розпалювання палива в горнах й печах, ремісники прохали допомоги у кіклопів та дактилів. Адже технологія піротехнічних виробництв була настільки таємничою й непередбачуваною навіть для майстрів, що дієсловом φαρμακείν давні греки називали чарівництво, магію, закалювання сталі.

¹⁶ Культ Гефеста (Ηφαίστος) зародився в гомерівський час. Це було божество малоазійського походження. В „Іліаді” Гефеста змальовано майстром-універсалом. Він знає властивості золота, срібла, міді, свинцю, використовує ковку, чеканку, інкрустацію. Найбільш яскраво образ Гефеста-ремісника царського ойкосу в оточенні своїх сакральних знарядь праці – горну, наковальні, молота та обценьок змальовано у XVIII пісні [Hom., II, II, XVIII, 368 ff.], де він діє і як фетиш племені, і як повелитель вогню [Hom., II., 426; IX, 468; Hom., Od., XXIV, 71]. Орфіки вбачали в Гефесті космічну силу у всій її фетишистській цнотливості. Він майстер й маляр, він же світло, вогонь та ефір. Він охоронець й всепожираючий демон. Гефесту поклонялися в Мілеті, Афінах (Керамік), на

С.Я. Ольговський досить поверхово підійшов до аналізу причин покладення до поховання, що аналізується, сурогата ливарної форми. Спробуємо ліквідувати цю прогалину. Діяльність людей в традиційних суспільствах санкціювалася не тільки їх реальними потребами, але й ритуалом. Техніка та технологія у структурі архаїчних соціальних організацій не мислилися у якості самостійного феномена [Кобзарь, Сергеев, Солонин, 1982. - С. 110-111]. „На певному етапі, близькому до початкового, господарсько-виробничі функції... були не головними навіть вторинними. В цей період ремесла вписувалися у іншу схему, побудовану перш за все на сакральних уявленнях, й співвідносилися із загальною космологічною схемою” [Іванов, Топоров, 1974. – С. 87].

Виокремлення професії зазвичай супроводжувалося встановленням особливої культової обрядовості. Кожний технологічний акт був регламентований. Чіткість виробничого ритму гарантувалася виконанням системи правил. Кінечний успіх залежав не тільки від навичок ремісників. Він забезпечувався магічною чистотою спорядження й матеріалів, виконанням заборон й допомогою *principia volentes*, тобто божественних покровителів. Вся виробнича діяльність людей міфологічно осмислювалася [Шмидт, 1931. - С. 1; 241. Массон, 1976. – С. 68]. Міфологічний підхід до технології обумовив появу поглядів на світ як аналогію певних технологічних процесів. Дослідники вказують на існування особливого „ремісничого” варіанта космогонії.¹⁷

Самосі, де розташовувалися міста Гефестополь та Гефестіон, в багатьох інших місцях. У римській міфології Гефесту відповідав Вулкан (лат. Vulcanus чи Volcanus) [Verg. Aen., VIII, 415-453, 562]. Етрусською паралеллю Гефесту був Сефланс (лат. Seflans), у кельтів - Суцелл (лат. Sucellus), германців - Віланд, фінно-угрів – Ільмаринен, абхазів – Ш'яшви та Айнар, адигейців - Тлешша тощо [Граков, 1977. – С. 15-16; Іванов, Топоров, 1974; Ардзимба, 1988].

Афіна (Ἀθήνη) Ергана, тобто Робітниця [Plat. Legg., XI, 920d; Hes. Opp., 429-431] допомогла Гефесту викрасти вогонь із кузні Гефеста [Myth., Vat., I, 1; II, 63-64]. Особливою повагою Афіна користувалася серед ремісників Афін, куди її культ проникнув із Іонії й пізніше піднявся до державного рівня [Жебелев, 1925. - С. 275 сл.; Лосев, 1953. - С. 53-133]. У еллінів були спеціальні свята, присвячені Гефесту, Афіні Ергані та Прометею. Про свято халкею нам вже доводилося говорити. Були й інші свята, де Гефест почитувався разом з Афіною та Прометеєм – гефестії та прометеї. [Paus. I, 30, 2] збереглося повідомлення про те, що у Афінській академії був жертovníк, присвячений Прометею. Від нього починався біг до міста через Керамік із запаленими смолоскипами. Біг зі смолоскипами проводилися також на честь Афіни на панафінеях та Гефеста на гефестіях [Schol., Aristoph. Ran., 131]. Все це свідчить про тісний зв'язок Гефеста, Афіни-Ергани та Прометея з культом вогню.

¹⁷ У багатьох народів першими деміургами були боги-ремісники. Такими були індійські Тваштар („Творець, Виробник”) та Вішкарман („Всетворець”), хурритський Мадае-Хассісае, західносемітський Кусар-ва-Хуас („Премудрий й Пам'ятливий”), вавілонський бог вогню й плавильної справи Гірру, давньоєгипетський Хнум, давньоєврейський Елохім тощо. Вони не тільки створили космос, але й людину, навчили її ремеслам. Досить часто ремісники діяли у якості культурних героїв. Останні мали подвійну природу. З одного боку вони – борці проти темних хтонічних сил, здібні на те, щоб підкорити їх й використовувати на благо людей. З іншого вони були представниками цього темного світу. Головний предмет ремісника – метали, несли у собі значення чудесного, відбиваючи універсально-світоглядний зміст, притаманий усім задіяним в область культурного самоосмислення людини речей [Граков, 1977. – С. 15-17; Традиционное мировоззрение..., 1988. – С. 107; Іванов, Топоров, 1974а. – С. 87-88;

Починаючи з гомерівського часу, у Давній Греції важливі для відтворення суспільного життя навички й практичні шляхи дій зберігалися й передавалися із покоління до покоління шляхом фіксації у соціальній пам'яті, структура якої визначалася групою міфологічних божественних імен. Кожний із богів, духів, демонів, міфічних етносів, про яких мова йшла дещо раніше, мав певне коло соціальних обов'язків, навичок, знань [Лосев, 1957. - С. 7-10]. На перший погляд „зовнішньо строката й несамовита міфологічна флора є внутрішньо впорядкованою... й навантаженою життєво важливою для суспільства функцією зберігання, використання й накопичення уміння й практичних навичок” [Вольская, 1972. – С. 125]. Давньогрецькі банавси робили подарунки своїм покровителям – вотивні таблички й вази із зображенням виробництв. Богом присвячувалася й перша вдало виконана річ - 'αλαρχή, а інколи й частина отриманого прибутку [Шмидт, 1931. – С. 62].

У свідомості носіїв традиційних культур всі речі, пов'язані з ремісничим виробництвом, вважалися сакральними й передавалися у спадок. Наприклад, у абхазів при створенні нової майстерні у діючій майстерні виконували спеціальний обряд, осв'ячуючи інструмент, й передвали його новому майстрові. Потім обряд повторювався й у новій майстерні. Передавання освяченого інструментарія мало місце й у тому випадку, коли учень закінчував навчання тому чи іншому ремеслу. До знарядь праці ремісників відносилися як до живих істот. Вони були „святиною, яку поважають, якою клянуться й проклинають” [Ардзимба, 1988. - С. 273-274; Чурсин, 1957. - С. 69]. Подібні речі мислилися як носії організуючого начала, були своєрідним аналогом світової вісі [Siegelova, 1984; Гуоргадзе, 1988].

Передостанній розділ монографії присвячено характеристиці рівня та специфіки обробки кольорових металів на скіфських городищах Лісостепоного Подніпров'я [С. 114-173]. Аналізуючи обробку кольорових металів на правобережних пам'ятниках, С.Я. Ольговський констатує їх наявність на Жаботінському, Шарповському та Матронінському городищах, городищі Тарасова гора та деяких селищах. На Лівобережжі подібними центрами були Більське, Колом'янське городища, городище Полкова Микитівка та інші.

Даючи характеристику слідів металообробки на городищі Тарасова гора, дослідник констатує знахідки на ньому глиняної ллячки, уламка ливарної форми для відливання шпильок, бронзових стрижнів-заготовок, зливків метала тощо, але слідів майстерні не знайдено. Надзвичайно цікавими є матеріали Шарпівського городища. Тут відкриті залишки печі виробничого призначення, попільний шар навколо якої, був настчений шматками залізної руди, мідними шлаками, знаряддями праці та напівфабрикатами, серед яких переважають наконечники стріл. Про обробку золота шляхом штамповки, тобто торевтику, свідчить знахідка на городищі платівки із зображенням голівки бика з великими рогами – своєрідного букранія, дещо подібного до ольвійських зразків. Надзвичайно цікавим є й спостереження над керамічним комплексом городища. Тут посуд античного виробництва становив становить біля 30%, зустрічаються й досить дорогі зразки [Фабріціус, 1949. – С. 80-111]. С.Я. Ольговський робить надзвичайно цікавий висновок, що *добуванням й обробкою заліза, а також обробкою кольорових металів, на цьому поселенні займалися одні й ті ж самі ремісники*. Подібна обставина ріднить ранньоантичне й лісостепове ремесло. В обох регіонах воно було синкретичним.

Надзвичайно цікавими є й дослідження, проведені в останні десятиліття на Мотронінському городищі. Тут практично на усіх розкопах були зафіксовані сліди обробки кольорових металів – шлаки, зливи металу, фрагменти глиняних тиглів. Особливо цікавими є знахідки трьох ливарних форм – кам'яної для виготовлення прикрас й двох глиняних, напівфабриката наконечника стріли й уламка стінок казана [Бессонова, Скорый, Романюк, 1997. – С. 12; Бессонова, Скорый, 2001. – С. 119. – Рис. 61, 10-11; 62, 16; 78, 6].

С.Я. Ольговський звертає увагу на безпосередню близькість один від одного Жаботинського, Шарпівського та Мотронінського городищ, що були головними ремісничими центрами у нижній течії р. Тясмин, звертає на різний час їх існування, але пояснює причин такого явища. На нашу думку, головною причиною „міграції” „промислових зон” було виснаження навколишніх природних ресурсів, в першу чергу, лісів.

У V ст. до н.е. центр металообробки знову переміщується на північ, на Грищенське городище. Тут було досліджені залишки виробничого приміщення з піччю, велика кількість бронзових шлаків, зливки й виплески бронзи, бракована посохоподібна шпилька, моток бронзової проволочки для виготовлення сережок та браслетів, тощо [Петренко, 1967. – С. 10-11]. Крім даних В.Г. Петренко, С.Я. Ольговський приводить матеріали із Канівського історичного музею, репрезентовані бронзовим стрижнем від форми для відливання наконечників стріл та бракованими наконечниками.

С.Я. Ольговський детально зупиняється на характеристиці металообробного ремесла в лісостеповому Лівобережжі. Звичайно, беззаперечно першість тут належить Більському городищу. Автор детально зупиняється на історії дослідження цього видатного пам'ятника, викладає своє бачення причин його виникнення.

На Більському городищі знайдено декілька комплексів, пов'язаних з обробкою кольорових металів. Про перший із них згадує ще В.О. Городцов. Він відзначив знахідки фрагментів обпалених глиняних стінок, злиwkів бронзи та руди [Городцов, 1911. – С. 122-123]. Ще дві подібні майстерні були досліджені Б.А. Шрамко 1965 та 1966 рр. На городищі був знайдений численний інструментарій ремісників, у тому числі, кам'яна наковальня, мірна лінійка-лікоть, залізні пробійники, зубила, напильники, сверла, пили, бронзові штампи для тиснення, товарені зливки міді, свинцю, олова тощо. Ливарні форми та браковані вироби свідчать про надзвичайно широкий асортимент продукції, що виготовляли більські майстри. Це прикраси – шпильки, браслети, перстні, підвіски, щитоподібні умбони, а також наконечники стріл, казани тощо. Вчений стверджує про безпосередню виплавку більськими майстрами міді із привізної руди [Шрамко, 1987. – С. 116-121]. Т.Б. Барцева [1981. – С. 4] заперечує подібну можливість. На противагу цьому, С.Я. Ольговський розглядає два можливі варіанти джерел постачання руди на Більське городище. Перше з них – це мідноносні піщаники Донбасу. Вони експлуатувалися у XVI-IX вв. до н.е. [Татарінов, 1979. – С. 258-265], але дані спектрального аналізу свідчать серед виробів, знайдених в Скіфії, міді хімічної групи МП.

Дослідник розглядає можливість використання ворсклинськими майстрами руди із волго-уральських місценароджень. На його думку, такий варіант є більш вірогідним, оскільки доля східної сировини у скіфському металі складає біля 24%. Про таку можливість, наполягаючи на реальності існування „торгового шляху Геродота”, у свій час говорив й Б.М. Граков [1947. – С. 36]. На користь подібної гіпотези, на думку С.Я. Ольговського, свідчать й історичні паралелі, коли збагачену руду із районів видобутку перевозили на досить великі відстані, в лісистій місцевості [Гришин, 1980. – С. 93]. На нашу ж думку, беззаперечних доказів про

транспортування мідної руди із будь-яких регіонів, поки що говорити зарано. З огляду на стан шляхів того часу, подібна операція була нерентабельною. Скоріше потрібно говорити про завіз у скіфській лісостеп вже готового металу у вигляді зливок та готових виробів. Про це свідчать й матеріали Більського городища.

Базуючись на поодинокій знахідці в кург. № 2 могильника Скоробор бронзового відремонтованого люстра „ольвійського” типу, що закінчується фігуркою „пантери” [Шрамко, 1987. – С. 19-20, 95, 145. – Рис. 40, 5-6], С.Я. Ольговський робить чергову спробу ревізювати висновки багатьох попередників про березансько-ольвійських ремісників як авторів більшості подібних дзеркал. Про безперспективність таких спроб нам вже доводилося говорити [Островецьков, Охотников, 1989; детальна бібліографія]. Про свідчить і знахідка ручки свічада на Березані 2003 р. [Маньчев, Назаров, Недопако, Паньков, 2004. – С. 35-41].

Маючи у своєму розпорядженні надзвичайно репрезентативний матеріал, С.Я. Ольговський не зробив спроби детальної реконструкції соціальної організації ремісників на Більському городищі. Він лише зазначає, що це міг бути виселок, який належав об'єднанню скіфських майстрів. Останні випускали продукцію, що користувалася попитом як на внутрішньому, так і зовнішньому ринку. З нашої ж точки зору, ремісничий комплекс Більського городища й деякі подібні до нього лісостепові пам'ятки, є далекими виселками давньогрецьких ремісників, близькими за своєю соціальною структурою до нижньодніпровської Халкени, але зі значно більшим варварським компонентом. Вони виникли внаслідок бажання наблизити античного виробника до варвара-споживача [Островецьков, 1980. – С. 26-27]. Про вірогідність саме такого трактування у відношенні Більського городища, свідчить надзвичайно велика кількість дорого давньогрецького імпорту як на самому городищі, так і в могильниках. За даними Б.І. Шрамко, тут зустрічалися й античні графіті [Шрамко, 1976а. – С. 407-408]. До того ж, за свідченням С.Я. Ольговського, лісостепова скіфська металообробка не має безпосереднього генетичного зв'язку з металообробкою попереднього часу.

Останній розділ монографії присвячено аналізу походження дзеркал та хрестоподібних блях. Подібні артефакти С.Я. Ольговський вважає продукцією скіфських майстрів, а їх знахідки на Березані та в Ольвії розглядає як свідчення широким торговельних зв'язків Скіфії з Ольвією, а також присутністю варварів на античних поселеннях. Оскільки нам вже неодноразово доводилося зупинятися на цьому питанні, критику позиції автора рецензованої монографії та його однодумців, відсилаємо до [Островецьков, 1994; 1996; 2005 й інші роботи].

До недоліків монографії потрібно віднести відсутність в ній ілюстративного матеріалу. Наявність останнього могла б значно „оживити” дослідження, особливо, коли мова йде про художню оформлені вироби. Наскільки нам відомо, С.Я. Ольговський є володарем представницької колекції даних про хімічний склад ранньоантичних кольорових металів, що походять із Ольвії та її околиць. Їх наявність в монографії також була б не зайвою.

Не дивлячись на безліч неспівпадінь поглядів автора монографії й автора рецензії, все ж слід констатувати, що дослідження С.Я. Ольговського є значним внеском у розвиток науки про історію античної та скіфської металообробки архаїчного та ранньокласичного часу, й заслуговує на високу оцінку. Воно фактично реанімувало інтерес відчизняних спеціалістів до цієї проблематики, поставило на порядок денний цілу низку нових й надзвичайно складних питань.

Література:

- Абаев В.И.* Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. - М., 1965.
- Авилова Л.И., Черных Е.Н.* Малая Азия в системе металлургических провинций // Естественно-научные методы в археологии. - М., 1989.
- Анохин В.А.* О так называемых гирях Березани // АДСП. - К., 1988.
- Анохин В.А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. - К., 1989.
- Антонова Е.В.* Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. - М., 1984.
- Ардзимба В.Г.* К истории культа железа и кузнечного ремесла (почитание кузницы у абхазов) // Древний Восток. Этнокультурные связи. - М., 1988. - Вып. LXXX.
- Артамонов М.И.* Этногеография Скифии // УЗЛГУ. - 1949. - Сер. истор. наук. - № 13.
- Артамонов М.И.* Происхождение скифского искусства // СА. - 1968. - № 4.
- Артамонов М.И.* Скифо-сибирское искусство звериного стиля // ПСА. - М. - 1971.
- Артамонов М.И.* Сокровища саков. - М., 1973.
- Барцева Т.Б.* Цветная металлообработка скифского времени. - М., 1981.
- Безбородов М.А.* Химия и технология древних и средневековых стекол. - Минск. 1969.
- Бессонова С.С., Скорый С.А.* Мотронинское городище скифской эпохи. - К.-Краков, 2001.
- Бессонова С.С., Скорый С.А., Романюк В.В.* Работы на Мотронинском городище в 1993 г. // АДУ 1993 року. - К., 1997.
- Блаватский В.Д.* Античная археология Северного Причерноморья. - М. - 1961.
- Блаватский В.Д.* Природа и античное общество. - М., 1976.
- Блэк В.Б.* К вопросу об истоках скифо-сарматского звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. - М., 1976.
- Брашинский И.Б.* Опыт экономико-географического районирования античного Причерноморья // ВДИ. - 1970. - № 2.
- Бруяко И.В.* Очерки экономической истории населения Северо-Западного Причерноморья в 7-3 вв. до Р.Х. - Волжск, 1999.
- Буйских С.Б.* Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры // Ольвия и ее округа. - К., 1986.
- Буйских С.Б.* Исследования Бейкушского поселения // АО-1985. - М., 1987.
- Вартанов Ю.П.* Происхождение семитских названий металлов // Древний Восток. - Ереван. - 1983. - Вып. IV.
- Вейнберг И.П.* Человек в культуре древнего Ближнего Востока. - М., 1986.
- Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. VII - I вв. до н.э. Историко-эпиграфическое исследование. - М., 1989.
- Виноградов Ю.Г., Русяева А.С.* Культ Аполлона и календарь Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. - К., 1980.
- Виноградов Ю.А., Фоняков Д.И.* Коллекция металлических предметов с Ягорлыцкого поселения // Археологические вести. - 2000. № 7.
- Вольская Н.С.* Семиотика древнегреческого мифа // ВФ. - 1972. - № 1.
- Гаврилюк Н.А.* Греко-скифские контакты по материалам Каменского городища и его округа // ДП. КС ОАО. - Одесса, 1994.
- Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI - III вв. до н.э. - К., 1999.
- Гаврилюк Н.А., Отрешко М.В.* Лепная керамика архаического поселения Большая Черноморка-II // ДСК. - К., 1982.
- Галибин В.А.* Состав стекла как археологический источник. - СПб., 2001.
- Гаудио А.* Цивилизация Сахары / Пер. с фр. - М., 1985.

- Герасимов Т.* Съкровище от бронзови стрели-монети // ИБАИ. – София. – 1936. – № XII.
- Гиоргадзе Г.Г.* Производство и применение железа в Центральной Анатолии по данным хеттских клинописных текстов // Древний Восток. Этнокультурные связи. – М., 1988. – Вып. LXXX.
- Голубева Л.А.* Девочки-литейщицы // Древности славян и Руси. – М., 1988.
- Городцов В.А.* Дневник археологических исследований в Зеньковецком уезде Полтавской губ. // Тр. XIV АС. – М., 1911. – Т. 3.
- Граков Б.Н.* Техника изготовления металлических наконечников стрел у скифов и сарматов // Техника обработки камня и металла. – М., 1930.
- Граков Б.М.* Скифи. – К., 1947.
- Граков Б.Н.* Литейное и кузнечное ремесло у скифов // КСИИМК. – 1948. – Т. XXII.
- Граков Б.Н.* Каменское городище на Днестре // МИА. – 1954. – № 36.
- Граков Б.Н.* Еще раз о монетах-стрелках // ВДИ. – 1971. – № 3.
- Граков Б.Н.* Ранний железный век. – М., 1977.
- Гребенников Ю.С.* Памятники предскифского периода в Степном Побужье // ПССАСП. ТДК. – Запорожье, 1989. – Ч. 1.
- Гришин Ю.С.* Древняя добыча меди и олова. – М., 1980.
- Громова В.И.* Лев в Европе в историческое время // Природа. – 1928. – № 10.
- Давня історія України. Скіфо-антична доба.* – К., 1998. – Т. 2.
- Долгоруков В.С.* Литейная форма из Фанагории // ПАК. – М., 1986.
- Доманский Я.В., Марченко К.К.* Базовая функция раннего Борисфена // *Borysthenika*-2004. – ММК. – Николаев, 2004.
- Драко О.Ф.* К вопросу о химико-технологическом исследовании бронзовых и медных находок Ольвии на материалах экспедиции 1936-1940 гг. // НА ИА НАНУ. – 1941. – Ф-12. – № 34.
- Дьяконов И.М.* Архаические мифы Востока и Запада. – М., 1990.
- Ельницкий Л.А.* Скифия Евразийских степей. Историко-археологический очерк. – Новосибирск, 1977.
- Екимова В.И.* Наконечники стрел из Никония // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. – К. -1984.
- Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н.* О заселении территории ольвийской хоры в предскифский и последующий периоды // ПИО. ТДК. – Парутино, 1985.
- Ермолова Н.М.* К вопросу об интерпретации изображений животных // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. ММК. – Кемерово, 1980.
- Жебелев С.А.* Афина и Афины // Записки коллегии востоковедов. – М., 1925. – Т. 1.
- Журавлёв О.П.* Фауна поселения Черноморка-II (по материалам костных остатков) // Использование методов естественных наук в археологии. – К., 1981.
- Журавлёв О.П.* Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства (по костным остаткам) // Морфологические особенности позвоночных животных Украины. – К., 1983.
- Журавлёв О.П.* Остеологические данные и история животноводства в Нижнем Побужье в античное время // Методы естественных наук в археологии. – К., 1987.
- Загинайло А.Г.* Монетные находки на Роксоланском городище (1957-1963 гг.) // МАСП. – 1966. – Вып. 5.
- Загинайло А.Г., Карышковский П.О.* Монеты скифского царя Скила // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинёв. – 1990.
- Зарецкий И.А.* Заметки о древностях Харьковской губ. Богодуховского уезда, у слободы Лихачевка // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2.

- Збенович В.Г.* История поздне трипольских племён Северного Причерноморья. - К., 1974.
- Иванов Вяч. Вс.* История металлов на Древнем Востоке в свете лингвистики // Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. – Ереван. - 1976. - № 4.
- Иванов Вс. Вс.* Древнебалканский и общеиндоевропейский текст мифа о герое-убийце Пса и евразийские параллели // Славянское и балканское языкознание. – М., 1977. - Вып. 4.
- Иванов Вяч. Вс.* История славянских и балканских названий металлов. - М., 1983.
- Иванов Вяч.Вс., Топоров В.Н.* Проблема функций кузнецов в свете семиотической типологии культур // Материалы Всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. - Тарту. – 1974. - Т. 1 (5).
- Иванов Вяч.Вс., Топоров В.Н.* Исследования в области славянских древностей. - М., 1974а.
- Иессен А.А.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. – Л., 1947.
- Ильинская В.А.* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья.- К., 1968.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII-IV вв. до н.э. – К., 1983.
- Капошина С.И.* О скифских элементах в культуре Ольвии // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. МИА. – 1956. - № 50.
- Капошина С.И.* Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. – МИА. – 1956а. - № 50.
- Капошина С.И.* Пам'ятки скіфського звірино́го стилю, зна́йдені в Ольвії // АП УРСР. – 1958. - № 7.
- Карышковский П.О.* Монеты Ольвии. – К., 1988.
- Кирилюк А.С.* Универсалии культуры и семиотика дискурса. Миф. – Одесса, 1996.
- Книпович Т.Н.* Основные линии развития искусства городов Северного Причерноморья // АГСП. – М.-Л., 1955.
- Кобзарь В.И., Сергеев К.А., Солонин Ю.Н.* Методологические аспекты истории формирования технических наук // ВФ. – 1982. - № 11.
- Козуб Ю.И.* Металлообработка // Археологія Української РСР. – К., 1971.
- Козуб Ю.И.* Металлообработка // Археология Украинской ССР. – К., 1986.
- Коняров Г.* Принос към историята на рударство и металургията в България. – София, 1953.
- Копейкина Л.В.* Раскопки Березанского поселения // АО-1978. – М., 1979.
- Коренько В.А.* Происхождение скифо-сибирского зверино́го стиля (прагматические аспекты семиотики) // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Донецк, 2002. – Вып. 1.
- Королькова Е.Ф.* Теоретические проблемы искусствознания и “звериный стиль” скифской эпохи. К формированию глоссария основных терминов и понятий. - СПб., 1996.
- Косиков В.А.* Специализированный инструментарий литейщиков Скифии // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск, 1987.
- Косиков В.А.* Инструментарий литейщиков Скифии для обработки изделий из меди и бронзы // ДАС. – Донецк, 1992. – Вып. 1.
- Косиков В.А.* Техника изготовления художественных бронзовых предметов конского снаряжения скифской эпохи // ДАС. – Донецк, 1992. – Вып. 2.
- Косиков В.А.* Технология изготовления бронзовых наворшений на территории Восточной Европы в раннем железном веке // ДАС. – Донецк, 1993. – Вып. 4.
- Косиков В.А.* Производство бронзовых художественных изделий в Скифии VII-V вв. до н.э. – Донецк, 1994.

- Крапивина В.В.* Архаические весовые гири Березани и Ольвии // Ольвия и ее округа. – К., 1986.
- Крапивина В.В., Маничев В.И., Крутилов В.В.* О металлургическом производстве в Ольвии (цветные металлы) // Палеоэкономика раннего железного века Украины. – К., 2004.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. – К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейтунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – Харьков, 1999.
- Кубланов М.М.* Легенда о ристалище Ахилла и ольвийское агонистическое празднество // ЭМРИА. – 1957. - Т. 1.
- Кубышев А.И., Нечитало А.Л.* Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (К постановке проблемы) // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К., 1991.
- Латин В.В.* Экономическая характеристика Березанского поселения // Античный город. – М., 1963.
- Латин В.В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. Критический очерк отечественной теории колонизации. – К., 1966.
- Латышев В.В.* Исследования об истории и государственном строе Ольвии. - СПб., 1887.
- Латышев В.В.* Очерк греческих древностей. Ч. 2. Богослужбные и сценические древности. - СПб., 1899.
- Левина Э.А., Островерхов А.С., Редина Е.Ф.* О производстве изделий в зверином стиле на территории Ольвийского полиса // ДПС. – К. – 1991.
- Лесков А.М.* О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. – К., 1967.
- Лосев А.Ф.* Олимпийская мифология в её социально-историческом развитии // УЗМГПИ. – 1953. - Т. 72.
- Лосев А.Ф.* История античной эстетики (ранняя классика). - М., 1963.
- Люперольский П.И.* Что такое ΕΛΗΝΕΣ ΣΚΥΘΑΙ у Геродота. IV, 17 // ЖМНП. – 1887. - № 2.
- Максимова М.И.* Серебряное зеркало из Келермеса // СА. – 1954. - Вып. 21.
- Максимова М.И.* Ритон из Келермеса // СА. – 1956. - Т. XXV.
- Манцевич А.П.* Курган Солоха. Публикация одной коллекции. - Л., 1987.
- Манычев В.И., Назаров В.В., Недопако Д.П., Паньков С.В.* Новая находка бронзового зеркала на Березани // ВОРΥΣΤΗΝΙΚΑ-2004. – Николаев, 2004.
- Марченко И.Д.* Материалы по металлообработке и металлургии Пантикапея // МИА. – 1957. - № 56.
- Марченко И.Д.* Литейная форма конца VI в. до н.э. из Пантикапея // КСИА АН СССР. – 1962. - № 89.
- Марченко К.К.* Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. – 1980. - № 1.
- Масанов Э.* Из истории ремесла казахов // СЭ. – 1958. - № 5.
- Массон В.М.* Экономика и социальный строй древних обществ. - Л., 1976.
- Меликов П.Г.* Химический анализ древних бронзовых стрел // ЗООИД. – 1904. – Т. XXV. – Протокол. № 341.
- Менабде Э.А.* Хеттское общество. – Тбилиси, 1965.
- Мещанинов И.И.* Отчет о работе Ольвийской экспедиции // СГАИМК. – М.;Л. - 1931. – Вып. 2.

- Милитарёв А.Ю.* Этимология слов со значением «творение» и «созидание» в арфразийских языках // Вопросы древневосточной культуры. - Даугавпилс, 1987.
- Мурзин В.Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья. - К., 1984.
- Мурзин В.Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. - К., 1990.
- Назаров В.В.* Новые данные о бронзолитейном ремесле Ольвии // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. - К., 1987.
- Назаров В.В.* Еще раз об одной группе архаических бронзовых изделий с Березани // ДП. VI чтения памяти П.О. Карышковского. ММК. - Одесса, 2005.
- Нечитайло А.Л.* Особливості впливу металовиробництва Кавказу на Північне Причорномор'я за доби середньої бронзи // Археологія. - 1992. - № 2.
- Общество и природа.* Исторические этапы и формы воздействия. - М., 1981.
- Одрін О.* Природні ресурси та торговельно-економічний потенціал античних держав Північного Причорномор'я. Ч. 1. Нижнє Подністров'я та Нижнє Побужжя. - К., 2005.
- Оленковская М.И., Оленковский Н.П.* Разведки на территории Херсонской области // АО-1977. - М., 1978.
- Ольговский С.Я.* Цветной металл с Березани // СА. - 1980. - № 4.
- Ольговський С.Я.* Спектальний аналіз мідних та бронзових виробів із Ягорлицького поселення // Археологія. - 1981. - Вип. 36.
- Ольговський С.Я.* Металл литых монет Нижнего Побужья // Ольвия и ее округа. - К. - 1986.
- Ольговський С.Я.* Бронзовий казан з Репяховатої Могили // Археологія. - 1987. - № 58.
- Ольговський С.Я.* Социально-экономическая роль Каменского городища // Скифы Северного Причерноморья. - К., 1987а.
- Ольговський С.Я.* Обробка міді і бронзи у Нижньому Побужжі та Лісостеповій Скіфії в VI – V ст. до н.е. // Стародавнє виробництво на території України. - К. - 1992.
- Ольговський С.Я.* Походження дзеркал „ольвійського” типу // Археологія. - 1992. - № 3.
- Ольговський С.Я.* Походження хрестоподібних блях скіфського часу // Археологія. - 1995. - № 2.
- Ольговський С.Я.* Литі монети та ливарництво в Нижньому Побужжі // Археологія. - 1999. - № 1.
- Ольговський С.Я.* Сурм'яні сплави у Нижньому Побужжі // Археологія. - 1999. - № 3.
- Ольховский В.С.* Погребальная и поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII-V вв. до н.э.). - М., 1991.
- Онайко Н.А.* О центрах производства золотых обкладок ножен и рукояток скифских мечей, найденных в Приднепровье // КАМ. - М., 1966.
- Онайко Н.А.* Античный импорт в Поднепровье и Побужье в VII – V вв. до н.э. // САИ. - 1966а. - Д1-17.
- Онайко Н.А.* Звериный стиль и античный мир Северного Причерноморья // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. - М., 1976. - М., 1976.
- Островецков А.С.* О роли ремесленной прослойки в греческой колонизации Днепро-Бугского региона // Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структуре раннеантичных государств Северного и Восточного Причерноморья. ТДС. - Цхалтубо, 1977.
- Островецков А.С.* Этапы и характер греко-скифских экономических связей в Поднепровье и Побужье // Исследования по античной археологии Юго-Запада Украинской ССР. - К., 1980.

- Островерхов А.С.* Обработка цветных металлов на античных поселениях // Археология. – 1981. – Вып. 36.
- Островерхов А.С.* Развитие черной металлургии в античных городах Северного Причерноморья // Очерки истории естествознания и техники. – К., 1988. – Вып. 35.
- Островерхов А.С.* Технология античного стеклоделия: архаика (по археологическим материалам Северного Причерноморья). Препринт. - К., 1993.
- Островерхов А.С.* Звириний стиль у культуры Ольвии // Археология. – 1994. - № 2.
- Островерхов А.С.* Борисфенівські Олімпіади // КС. – 1995. - № 3.
- Островерхов А.С.* Звериный стиль и античные города Северного Причерноморья // ВДИ. – 1996. - № 2.
- Островерхов А.С.* Памятники звериного стиля из ольвийской и никонийской округ (кон. VI-III в. до н.э.) // ССИА. – Донецк. – 2005. – Т. 2.
- Островерхов А.С., Отрешко В.М.* Новый образец звериного стиля, найденный близ Ольвии // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. – К., 1986.
- Островерхов А.С., Отрешко В.М.* Костяной амулет с поселения Чертоватое VII под Ольвией // ДП КС ОАО. – Одесса. 1994.
- Островерхов А.С., Охотников С.Б.* О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания ОАМ // ВДИ. – 1989. - № 2.
- Оточуюче середовище і стародавнє населення України, 1993, /* Гол. ред. С.Д. Крижицький. Препринт. - К., 1993.
- Отрешко В.М.* К проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху // ПГКСВП. – Тбилиси, 1979.
- Передольская А.А.* Следы культа кабиров на Березани // АСГЭ. – 1960. – Вып. 13.
- Пестрякова И.В.* Скифское искусство Поднепровья VI-III вв. до н.э. Автореф. дис. ... канд. искусств. - Л., 1956.
- Петренко В.Г.* Правобережье Среднего Поднепровья в V-III вв. до н.э. // САИ. – М. - 1967. – Д1-4.
- Петрунь В.Ф.* О вулканических породах из эмпория борисфенитов на о. Березань // СА. – 1964. - № 3.
- Пиворович В.Б.* Древнейшие денежные знаки Северного Причерноморья // Летопись Причерноморья. Литература, история, археология, нумизматика. – Херсон, 2000. – Вып. 4.
- Пиворович В.Б.* Новые находки древнейших денежных знаков на о. Березань // Летопись Причерноморья. – Херсон, 2001. – Вып. 5.
- Погрехова М.Н.* Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. - М., 1984.
- Полин С.В., Кубышев А.И.* Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-Западном Приазовье). - К., 1997.
- Полякова Г.Ф.* От микенских дворцов к полису // Античная Греция. - М., 1983. - Т. 1.
- Потемня А.А.* О мифическом значении некоторых обрядов и верований. - М., 1865.
- Прушевская Е.О.* Художественная обработка металла Ольвии, Боспора и Херсонеса // АГСП. – М.-Л., 1955.
- Раевский Д.С.* Модель мира скифской культуры. - М., 1985.
- Ростовцев М.И.* Скифия и Боспор. - Л., 1925.
- Рыбаков Б.А.* Геродотова Скифия. Историко-географический анализ. – М., 1979.
- Рубан В.В.* Литейная форма с поселения Козырка XV // СА. – 1979. - № 3.
- Русяева А.С.* Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. – К., 1979.
- Русяева А.С.* Милет – Дидимы – Борисфен – Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. – 1986. - № 2.

- Русяева А.С.* Эпиграфические памятники // Культура населения Ольвии и её округи. - К., 1987.
- Русяева А.С., Виноградов Ю.Г.* Лист жерця з Гілеї // Золото степу. Археологія України. - К., 1991.
- Русяева А.С., Скржинская М.В.* Ольвийский полис и каллипиды // ВДИ. – 1979. - № 4.
- Скржинская М.В.* Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани // АКСП. – К., 1984.
- Скржинская М.В.* Греческие серьги и ожерелья архаического периода // Ольвия и ее округа. – К., 1986.
- Славин Л.М.* Основные итоги исследования Ольвии за последние годы // VI Научная конференция ИА АН УССР. – Доклады на пленарном заседании – К., 1953.
- Славин Л.М.* До питання про ольвійсько-скіфські відносини // Історичний збірник КДУ. – 1954. - № 5.
- Славин Л.М.* Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста // АП УРСР. – 1962. – Т. 2.
- Славин Л.М.* Кварталы в районе ольвийской агоры (раскопки 1961-1970 гг.) // Ольвия. – К., 1975.
- Славин Л.М.* Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // ХКААМ. - М., 1976.
- Сон Н.А.* Ремесленное производство // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. – К., 1987.
- Сорокин С.С.* Отражение мировоззрения ранних кочевников Азии в памятниках материальной культуры // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. - Л., 1978.
- Субботин Л.В.* Памятники культуры Гумельница Юго-Запада Украины. - К., 1983.
- Татаринев С.И.* Металлообработка в эпоху поздней бронзы на Среднем Донце // СА. – 1979. - № 4.
- Тереножкин А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961.
- Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири / Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С.* - Новосибирск, 1988.
- Трейстер М.Ю.* Бронзолитейное ремесло Боспора VI-V вв. до н.э. // Eirene. – 1988. – Т. XXV.
- Трейстер М.Ю.* Ионийские ремесленники – скифам // ВДИ. – 1998. - № 4.
- Фабриціус І.В.* Тясминська експедиція // АП УРСР. – 1949. - № 2.
- Фармаковский Б.В.* Архаический период в России // МАР. – 1914. - № 34.
- Фармаковский Б.В.* Мраморная стела Херсонского музея из Ольвии // ИАК. – 1915. - Вып. 58.
- Фармаковський Б.В.* Розкопування Олбії р. 1926. – Одеса, 1929.
- Фармаковский М.В.* Римские стекловаренные печи // Известия Ин-та археологической технологии. - Пг. – 1922. - Вып. 1.
- Фёдоров-Давыдов Г.А.* Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и золото-ордынских городов. - М., 1976.
- Фурманская А.И.* Литейное дело Ольвии. – Дисс.... канд. истор. наук. – НА ИА НАНУ. – 1947. – Ф. 12. - № 401.
- Фурманская А.И.* К вопросу о литейном ремесле Ольвии // КСИА АН УССР. – 1953. – Вып. 2.
- Фурманська А.І.* Ливарні форми з розкопок Ольвії // АП УРСР. – 1958. – Т. VII.
- Фурманська А.І.* Бронзоліварне ремесло Ольвії // Археологія. – 1963. – Т. XV.
- Хазанов А.М., Шкурко А.И.* Социальные и религиозные основы скифского искусства // Скифо-сибирский звериный стиль... М., 1976.

- Цалкин В.И.* История скотоводства в Северном Причерноморье // МИА. – 1960. - № 53.
- Цалкин В.И.* Древнее животноводство племён Восточной Европы и Средней Азии // МИА. – 1966. - № 135.
- Цалкин В.И.* Животноводство населения Северного Причерноморья в эпоху поздней бронзы и раннего железа // ПСА. - М., 1971.
- Человек и окружающая среда* в древности и средневековье / Б.А. Колчин. - М., 1981.
- Черненко Е.В.* Погребения с оружием из некрополя Нимфея // Древности Восточного Крыма. - К., 1970.
- Черных Е.Н.* Металл - человек - время. - М., 1972.
- Черных Е.Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. – М., 1976.
- Черных Е.Н.* Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. – София, 1978.
- Черных Е.Н.* Анатолия и Балканы: модели развития древней металлургии (V-II тыс. до н.э.) Международный симпозиум «Античная балканистика». Этногенез народов Юго-Восточной Европы. ТДК. – М., 1989.
- Черняков И.Т.* Фрако-киммерийський етнос у Нижньому Побужжі // Мир Ольвии. – К., 1996.
- Чугунов К.В., Парцингер Г., Наглер А.* Золотые звери из долины царей. - СПб., 2004.
- Чурсин Г.Ф.* Материалы по этнографии Абхазии. – Сухуми, 1957.
- Шафранская Н.В.* О миксэллинах // ВДИ. – 1956. - № 3.
- Шелов Д.Б.* Западное и Северное Причерноморье в античную эпоху // Античное общество. – М., 1967.
- Шелов Д.Б.* Ремесленное производство // АГСП. Археология СССР. – М., 1984.
- Шелов Д.Б.* Монеты-стрелки в Ольвии // ПИО. – Парутино, 1985.
- Шмидт Р.В.* Металлургическое производство в мифе и религии античной Греции // ИГАИМК. – 1931. - Т. IX. - Вып. 8-10.
- Шмидт Р.В.* Очерки по истории горного дела и металлообрабатывающем производстве в античной Греции // ИГАИМК. – 1935. - Вып. 108.
- Штерн Э.Р.* Раскопки на о. Березань // ОАК за 1907 г. – СПб., 1910.
- Штітельман Ф.* Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею // Археологія. – 1947. – Т. 1.
- Шрамко Б.А.* Новые данные о добыче железа в Скифии // КСИА АН СССР. – 1962. - Вып. 91.
- Шрамко Б.А.* Поселення скіфського часу біля станції Шовкова // Археологія. – 1964. – Т. XVI.
- Шрамко Б.А.* Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху. Диссерт. ... докт. истор. наук. – К., 1965. – НА ИА НАНУ. - № 21/801.
- Шрамко Б.А.* К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // ПСА. – М., 1971.
- Шрамко Б.А.* Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976.
- Шрамко Б.А.* Раскопки Бельского городища и могильника „Скоробор” // АО-1975. – М., 1976а.
- Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987.
- Шрамко Б.А.* Люботинское городище // Люботинское городище. – Харьков, 1998.
- Штаерман Е.М.* Социальные основы религии Древнего Рима. - М., 1987.
- Щапова Ю.Л.* Экономическая среда и экономика в связи с производством стекла в древности и средневековье // Человек и окружающая среда в древности и средневековье. – М., 1985.

- Юргович В.* О именах иностранных на надписях Ольвии, Боспора и других греческих городов северного Прибрежья Понта Эвксинского // ЗООИД. – 1872. - Т. VIII.
- Яценко И.В.* Скифия VII – V вв. до н.э. // Тр.ГИМ. – М., 1959. - Вып. 36.
- Akurgal E.* Griechische und Roman, mischekunst in der Turkei. – Müncgen, 1987.
- Aricescu A.* Tezaurul de semne de sehimb hremonetare de la Enisala // SCN. – București. – 1975. – Vol. VI.
- Bibra E.* Die Bronzen und Rurpfarlgierungen der alten und altesten Völker. – Erlangen, 1869.
- Borovka G.* Der Skythishe Tierstil // AA. – 1928. - № 3-4.
- Domanskij V., Marcenko K.* Towards Determaning the Chif Function of the Settlnent of Boryschenes // The cauldron of Ariantas-Studies presented to A.N. Šceglov on the occasion of his 70th birthday. – SPb. – 2003.
- Ebert M.* Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson // PZ. – 1913. - B. V.
- Ebert M., Südrusland* // Reallexikon der Vorgeschichte. – 1927. - T. XII.
- Poenaru-Bordea Ch., Oberländer-Tirnoveanu E.* Contributions à l'étude des monnaines-pointees de fleche à la lumière des trèsors de Jurilovka // Actes de II Congr. Intern. De thracologie. – București. – 1980
- Preda Fl.* Virfuri de săgeți cu valoare monetară des coperite pe litorarul de nord-vest al măril Negre // Analele Universității 'C. I. Parfon. – București. – 1960. – Ser. Stiinte sociale. - № 16.
- Rostovtzeff M.* The Animal Style in South Russia and China. Princeton – Leningrad – London, 1929.
- Schefold K.* Der Skythische Tierstil // ESA. – 1938. - T. XII.
- Scorpan G.* Vîrfuri de săgeți – semne premonetare și monede histriense cú roata (descoperite la Tomis // SCN. – 1980. – Vol. 7.
- Siegelova J.* Gewinnung und Verarbeitung von Eisen im Hethitschhen Reich im 2. Jahrtausend v. u. Z. // Ann. of the Napsték Museum. – Prague, 1984. - T. 12.